

จุดประสงค์ในการประจํา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการที่จะจัดกองทัพบกขึ้น
ไปจัดการเรื่องรถไฟกลางไปแทนกรมมหาดไทยแล้ว โฉมพระราชนครินทร์กับสมเด็จพระเจ้าสุทนต์
นารายณ์ กรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราชประจักษ์ในพิธีประจําเสนาบดีว่า

หม่อมฉันจะจัดกองทัพบกเป็น ๒ กอง คือกองทัพบกเหนือและกองทัพบกใต้ กองทัพบก
ฝ่ายเหนือนั้น หม่อมฉันจะให้พระนายไวยวา เป็นแม่ทัพ เพราะพระนายไวยวา คนนี้
เป็นผู้ชำนาญการทหารและการอาวุธ ทั้งเป็นผู้เห็นแก่ราชการไม่ละถึงหน้าที่ และ
เป็นผู้ที่มีความซื่อตรงจงรักภักดี เสียแต่เป็นคนดีและเป็นคนใจเร็ว...
ส่วนแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้นั้น หม่อมฉันจะให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพ

ในขณะนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถกรมหมื่นนาทเป็นบุ๋งบังคับบัญชากองทหารหน้า (หรือต่อมา
ในภายหลังจัดเป็นกองทหารราบรักษาพระองค์) ซึ่งเป็นทหารชั้นดีและมีความชำนาญยุโรป
เป็นผู้ที่มีความซื่อตรงจงรักภักดีในการงาน และเป็นผู้นิยมคิดริเริ่มที่ค่องข้างแทนไม้นาเชื่อ
ว่าจะมีอยู่ในหมู่ชนชั้นขุนนางในสมัยนั้น ส่วนกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่ง
เป็นแม่ทัพบัญชาการกรมทหารรักษาพระองค์ราชวัง และเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในการบัญชาและดูแล
ดูแลหมู่เหล่ากำลังอันซื่อตรงที่จะไปเป็นทัพไปรบปราบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (๑)

เป็นที่น่าประหลาดใจมากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกทหาร
สองคนนี้ออกไปปฏิบัติงานร่วมกัน เพราะถึงแม้จะแยกกันออกปฏิบัติกิจงานคนละสนามรบก็ตาม
แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเชื่อว่าพระทัยซึ่งความจำเป็นที่กองทัพบกทั้งสอง
กองประสานงานกันเป็นอย่างดี เนื่องจากว่าขุนนางและเจ้านายทั้งสองนี้เป็นอริกันอย่าง
รุนแรง จนเคยมีเรื่องเคียดแค้นพระทัยเนื่องจากการวิวาทของสองท่านนี้มาก่อนแล้ว สาเหตุ
สำคัญของการวิวาทกันนั้น พอดีความใคว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถซึ่งไปเป็นบุ๋งบังคับการ

(๑) ดู เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี "ประวัติการรบ..." เล่มที่ ๑ หน้า ๒๐๒-๒๕๓

ทหารหน้า เป็นผู้นำอำนาจทหารอยู่มากพอสมควร จนทำให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
เกรงไปว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถจะคิดกบฏก่อนแน่คืบ ความที่ระแวงก็ฉนั้นจริงแม้บางครั้ง
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้ตระเตรียมทหาร เป็นการใหญ่ ก็คงจะเป็นการจลาจลในแผ่นดิน
ก็ครั้งหนึ่ง

การปราบฮ่อในคราวนี้ไม่เหมือนกับการปราบฮ่อทุกครั้งที่ผ่านมา การปราบฮ่อที่เคย
ผ่านมานั้น มักจะเป็นการส่งทัพไปสกัดการโจมตีของบุรุษควมเขตแดน ซึ่งบางครั้งก็รุนแรง
มากถึงกับมีนโยบายจะส่งเป็นทัพใหญ่ออกไปปราบ แต่อย่างไรก็ตามการปราบฮ่อทุกครั้งก็มี
นโยบายอยู่เพียงประการเดียวที่จะจัดให้หลายเขตแดนเกิดความสงบเรียบร้อย ส่วนการปราบ
ฮ่อในคราวนี้ ไม่ใช่เป็นแต่เพียงการปราบโจรบุรุษตามชายเขตแดนเท่านั้น หากแต่อาจ
เป็นการดำเนินนโยบายของไทยอย่างหนึ่งที่จะหาทางป้องกันมิให้ฝรั่งเศสหาเรื่องเข้ามาแทรกแซง
ในดินแดนลาวได้ เพราะฉะนั้นกองทัพก็เข้าไปในคราวนี้จึงจัดเป็นกองทัพอย่างใหญ่ ส่วน
ใหญ่ล้วนเป็นทหารที่ได้รับการฝึกแบบใหม่ และสรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทันสมัย ถึงที่
ใดเห็นแล้วว่าฝรั่งเศสกำลังพยายามเข้ามาแทรกแซงในลาวอย่างเด่นชัดในทุกที่ อาคันตุก
ลาวยังไม่สงบ ฝรั่งเศสอาจส่งทัพเข้ามาจัดการแล้วเลยกับดินแดนไวเลบก็ได้อีก ทว่าเหตุ
นี้เป็นการปราบฮ่อคราวนี้จึงเท่าเทียมเป็นการรักษาเขตแดนโดยทรงนั่นเอง เหตุที่พบในหลักฐาน
ต่างๆ การปราบฮ่อใน พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๒๖ นี้จึงประสงค์สำคัญอยู่สองประการคือ

๑. เพื่อศึกษาแบบที่จะจัดการปกครองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือในแคว้นทวน ทิวพัน และสิบ
สองจุไทให้เป็นระเบียบ

๒. ปราบกบฏในสมุทขนทิกของเจ้าหมื่นไวยวรนาถว่า

...เวลานี้เป็นโอกาสที่จะจัดการอาณาเขตที่ ทวายฝรั่งเศสมาค้าสงครามกับญวนและ
จะแบ่งเขตแดนกับจีน [ดูบทที่ ๑] ถ้าเข้ามาแบ่งเขตแดนเข้ามาใกล้เมืองทิวพันท่า
ทั้งหก เมืองสิบสองจุไท ก็จะเลยเข้ามาเขยิบพระราชอาณาเขต ก็จะเคลมเอาเสีย
ว่าเป็นอาณาเขตของญวน เพราะเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกล้าจะไม่ทันถ่วง
ที จึงโปรดเกล้าฯ ให้เราบอกกองทัพขึ้นไปปราบปรามฮ่อในแถบนี้ เรา
ก็ตั้งใจไว้ที่จะทำให้สำเร็จความพระราชประสงค์...

ส่วนนโยบายในการปราบและการปฏิบัติภารกิจที่ระบวมสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว พระราชทานให้เป็นแนวทางแก่นายทัตทั้งสองนั้น ปรากฏอยู่ในพระบรมราโชวาทที่พระราช
ทานแก่คนทั้งสอง เมื่อวันที่ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกา สัปตศก ๒๔๒๕ ตอนสรุป

ความโศก

๑. อย่าให้กองทัพเบียดเบียนราษฎร ในเขตแดนที่ปฏิญญา ตามธรรมเนียมของ ทิศอย่างโบราณที่ปฏิญญาเช่นนี้

๒. ให้ตรวจแผนที่เขตแดนพร้อมกันไปด้วย นอกจากนั้นก็ให้พิจารณาทุกข้อที่จะป้องกัน การโจมตีจากภายนอก และวิธีที่จะให้คนลาวเหล่านี้เกิดความสงบอย่างถาวรได้

๓. กำสั่งเกี่ยวกับการเลี้ยงอาหารและการเสริมกำลัง

๔. อย่าใช้ศาสนาใดโดยไม่จำเป็นอันอาจจะเห็นเป็นการสังหารหมู่ หลังจากปราบ ปราบแล้ว คนที่เห็นว่าจะเป็นผู้ร้ายคือความสงบสุขของบ้านเมืองก็ให้หาทางกวาดต้อนมา ไว้สวนในของพระราชอาณาจักรเสีย แต่อย่าใช้วิธีแบบโบราณซึ่งจะสร้างความเคียดแค้นให้ แก่ผู้ถูกกวาดต้อน

๕. ถ้าพวกฮ่อหนีออกนอกพระราชอาณาเขตอย่าติดตามไป แต่ให้หาทางป้องกันอย่า ให้ยกกลับเข้ามาอีกได้

๖. ถ้าฮ่อยอมมาสวามิภักดิ์ให้รับไว้ แต่ให้กวาดต้อนมาไว้หัวเมืองชั้นในเพื่อตัดความ บุกบวมมิใช่ฮ่อความไม่สงบอีก แต่ฮ่อขอไม่ยอมให้กวาดต้อน ก็คงปราบปรามต่อไปหรือ ไล่ต้อนนอกเขตแดนไทยไปให้ได้ เว้นแต่ความไม่เชื่อการนี้จะไร้ผลก็จะทำให้เชื่อได้ว่าฮ่อจะทิ้ง ฟันมาหากินโดยสุจริตต่อไปเป็นแน่ จึงยอมให้รับฮ่อมาพระราชอาณาเขตได้

๗. ทศกาลกันว่า จีนและฝรั่งจะมารวมฮ่อรบนั้นไม่คิดว่าจะเป็นจริง แต่หากเกิด ขึ้นใจใคร่ส่วนอยู่ในแดนเสียก่อน และถ้าเป็นจริงก็อย่าให้อำนาจร่วมกับจีนหรือฝรั่ง แต่เพราะ เราทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายศัตรูในแดนกันมานาน ไม่เป็นเหตุที่ฮ่อจะมารวมกันได้โดยทาง ธรรมดา ถ้าสู้ไม่ได้ให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองเพิ่มขึ้นอีก หรือบอกขอฮ่อซึ่งมาบังคับกรุงเทพฯ

๘. * เมื่อเวลาไล่ฮ่อไปถึงปลายเขตแดน ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะมารวมความเขตแดน ประการใดควรให้ไทยคอยใจว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ไท่ปรึกษากับทูตเขาเดยานต์ฝรั่งเศส แล้ว ว่าเขตแดนข้างไทยใครว่าเพียงใดก็ให้หาแผนที่ไว้ จะไปปรึกษากันแบบฉบับให้ตกลง โดยทางไมตรีที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแบ่งชิงกัน ข้างไหนว่าเพียงใดจะเป็นที่เถียงกันมากขอ เหว่ใจ ก็คงจะตกลงกันใจภายหลัง ของใครว่าเพียงใด ก็ให้ปรึกษาไว้เถียงนั้นก่อน ที่ คำปลงใจซึ่งชานความเกี่ยวกับ คือฝ่ายเราว่าที่ของเรา แต่ฝ่ายฝรั่งเศสมาปรึกษาอยู่หรือ ฝ่ายฝรั่งเศสว่าที่ของฝรั่งเศส ฝ่ายเราปรึกษาอยู่ที่ไหนทางคนทางปรึกษาไว้โดยทางไมตรี เหมือน หนึ่งช่วยกันปรึกษาไปก่อน ทว่าจะตกลงแนวเพียงใด จึงยอมคนเข้ามาตามแผนที่ให้ตกลงกัน

๙. ในพิพาททั้งสองรวมมีอกัน ถ้าปราบฮ่อสำเร็จแล้ว อย่ารีบดอยลงมาแต่ทันที

กองรักษามานเมืองและจัดการสิ่งต่างๆ ให้เรียบร้อย อีกประการหนึ่งเดี๋ยวอีกทีจะต้อง
การความชอบ เหลือจะได้ส่งกำลังไปสนับสนุนโคตันทางที

เนื่องจากว่าการส่งทัพไปปราบฮ่อในคราวนี้มาจากประสงค์ทางการเมืองระหว่างประ
เทศอังกฤษด้วยเช่นกัน จึงพบในหลักฐานหลายแห่งว่า ไทยพยายามปกปิดการจัดทัพครั้งนี้
มิให้อังกฤษทราบถึงแต่ประจํากรุงเทศา ไชยวงศ์ถึงแผนการณ์ของไทย จนเมื่อกองทัพไทย
โคเริ่มออกเดินทางไปแล้ว ทัพฝรั่งเศสจึงได้ทราบเรื่องราว และในหลักฐานของฝรั่งเศส
บางแห่งกล่าวว่า การจัดส่งไปปราบฮ่อในคราวนี้ไม่มีความไวเป็นความลับมาก แผนทัพ
ฝรั่งเศสประจํากรุงเทศา เพิ่งมารู้เรื่องเอาในเดือนเมษายนปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ซึ่งความลับ
ที่น่าจะเป็นจริงแล้ว ไม่น่าเชื่อว่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากว่ารบทัพจากกรุงเทศา ความที่
เจ้าหมื่นไวยวรนาถโคเล่าไว้ เป็นการที่ตำกันเอ็งเกริกสอดสุมควรว อาจจะเป็นจริงได้ว่า
ทัพฝรั่งเศสไม่รู้เรื่องมาก่อนว่าไทยจะส่งทัพไปปราบฮ่ออีกครั้ง แค่อนายนอเริ่มออกเดิน
ทัพจากกรุงเทศา ทัพฝรั่งเศสก็ล่วงรู้ใจแล้ว มีหลักฐานที่สนับสนุนความข้อนี้ เจ้าหมื่นไวยวร-
นาถออกเดินทัพในวันที่ ๑ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๖๘ ต่อมาอีก ๑ วันคือในวันที่ ๒ พฤศจิกายน
ค.ศ. ๑๘๖๘ ทัพฝรั่งเศสประจํากรุงเทศา ก็ได้รายงานเรื่องการยกทัพของไทยไปปราบฮ่อ
ไซแก่รัฐมนตรีต่างประเทศของตน นับเป็นจดหมายฉบับแรกกล่าวถึงการยกทัพไปปราบฮ่อ
ในครั้งนี้

การดำเนินนโยบายต่างประเทศของฝรั่งเศสก่อนและหลังการลงนามในอนุสัญญาเมือง
หลวงพระบาง

เนื่องมาจากกรณีที่ไทยยกกองทัพไปปราบฮ่อในแถบลาว และการที่ไทยยอมลงนามใน
อนุสัญญาเมืองหลวงพระบาง ทำให้ฝรั่งเศสเห็นความจำเป็นที่จะเข้ามาแทรกแซงในลาวได้
สะดวกขึ้น ทัพฝรั่งเศสจึงเริ่มใช้นโยบายอ้างสิทธิของญวนกับไทย เขาได้เสนอแผนการณ์
ไปยังรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสว่า ความแผนที่พระวิภากรวาทโคได้ร่างขึ้นสำหรับราชการ
ไทยนั้น คินแดนของไทยได้เข้าไปยังอีกด้านหนึ่งของญวน (ในตอนกลางของลาว) จนถึงแม่น้ำ
น้ำนํ่ ส่วนทางเหนือขยายขึ้นไปจนจรดญวนนาน คินแดนที่ปรากฏในแผนที่นี้คือคินแดนที่ตั้งอยู่
ระหว่างคินแดนของฝรั่งเศสและแม่น้ำโขงนั่นเอง นายแกร์กราวเค็ค ทัพฝรั่งเศสเสนอว่า
ถ้าฝรั่งเศสต้องการจะรักษาสิทธิของญวนและของฝรั่งเศสอย่างใดคนหนึ่งแล้ว "เราคงไปแสดง
ธงของเรา บนที่ราบสูงที่เราอาจไปถึงได้ง่ายกว่าชาวสยามก่อนพวกสยาม เราอาจจะขึ้นไป
ตามด่านน้ำเหนือหรืออาจจะลงมาจากเมืองเสาคานก็ไ้" และอีกตอนหนึ่งเขากล่าวว่า "ถ้า
พวกสยามไปตีนั้นควยขออ้างว่าจะไปปราบฮ่อ เราก็มีเหตุผลอย่างเดียวกันที่จะไปตีนั้นบ้าง"

เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นว่า ฝรั่งเศสควรเปิดการเจรจาด้วยไทยในเรื่องดินแดนลาวซึ่งเรา
คิดว่าความมีสิทธิโดยชอบธรรมอยู่ในเวลาใดก็ตามที่พระเจ้ากรุงสยามจะเห็นว่าเป็นการสะดวก
แก่พระองค์ อย่างไรก็ตามเขาให้ความมั่นใจแก่รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสว่า ปัญหา
อาจจะแก้ไขให้เป็นประโยชน์แก่ฝรั่งเศสได้โดยง่าย

โดยที่แท้จริงแล้ว ทุกฝรั่งเศสมีความวิตกในเรื่องดินแดนอยู่สองแห่งด้วยกัน แห่ง
แรกคือดินแดนที่ไทยส่งทหารไปปราบฮ่ออันมีความหวงหวง หวั่น และสืบสองจุไทเป็นสำคัญ ซึ่ง
เราคิดว่าควรจะเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิฝรั่งเศสในอินโดจีน ดินแดนอีกแห่งหนึ่งคือสืบสอง
ปันนา ซึ่งพระวิภาวดีภูวบาลได้เห็นไว้ในแผนที่ของเขาว่าเป็นของไทย ฝรั่งเศสคงการคืน
แดนส่วนนั้นนอกจากจะใช่ประโยชน์สำหรับลอมประเทศสยามในทางเหนือแล้ว ยังอาจใช้เป็น
เครื่องมือในการชักจูงโครงการสร้างทางรถไฟของอังกฤษอีกด้วย (๑) นายแกร์การาเด็ก
ได้มีหนังสือไปถึงพลด์ แมร์ดี ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน ลงวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔
ความตอนหนึ่งเกี่ยวกับการเจรจาของเขาเกี่ยวกับกรมหลวงเทววงศ์วโรปการถึงเรื่องดินแดนสืบ
สองปันนาว่า

...กรมหลวงเทววงศ์วโรปการได้ทรงรับรองกับข้าพเจ้าว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามเข้า
พระทัยว่า เขตแดนของสยามขึ้นไปจนจรดเขตแดนจีน ความซื่อสัตย์จึงเป็นผู้ยืนยัน
เอง เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๔ ท่านเอกอัครราชทูตสยามที่กรุง
ลอนดอนว่า จีนกับสยามมีเขตแดนประชิดกัน และกล่าวว่าเขตแดนจีนจรดอาณาเขต
เหนือเมืองเชียงใหม่

แกร์การาเด็กได้ทูลถามกรมหลวงเทววงศ์วโรปการว่า

แกร์การาเด็ก ๒ ที่จีนพูดเช่นนั้น เป็นข้อสมอ้างของจีนที่จะรวมเอาเมืองเชียงใหม่
เชียงใหม่

กรมหลวงเทววงศ์ - ซ่อนอาจเป็นได้

แกร์การาเด็ก - แต่ฝ่ายฝรั่งเศสถือว่าดินแดนของตั้ง เกียจรดดินแดนของหมามาแต่เดิม

รัฐบาลสยามจะมีเจตนาเกี่ยวข้องกับหรือ

กรมหลวงเทววงศ์ - ไม่เช่นนั้นที่เดียว เราไม่ต้องการเป็นพันธมิตรกับความคองการของ

ฝรั่งเศสในกรณีนี้ฝรั่งเศสจะขยายดินแดนไปจรดแม่น้ำโขง อย่างไรก็ดี นี่ก็เป็นปัญหา
ที่จะต้องปรองคองกับจีนและกับอังกฤษผู้มีสิทธิในกรณีนี้เท่านั้น

(๑) ที่ สำนวนศัพท์ ๒๐๒๐ ๘๖ ใน ๑๘๖๖ ความ เป็นได้ ๒๐๒๐ (๕) ๖๒

นายแกร์การา ก็มีความเห็นเพิ่มเติมในจดหมายฉบับนั้นด้วยว่า ก็จริงของเขาเอง เขาใจว่ารัฐบาลไทยไม่ค่อยสนใจในกินแดนนั้นจริงจังก "แต่ก็ยกเป็นข้อสมอ้างครั้งนี้ ก็คือ เมื่อคงสถะสิทธิ์อันนี้แล้ว ก็หวังจะได้ประโยชน์สูงขึ้นในเวลาอีกนับเขตแดนทางประเทศชวณกัน"

จะเห็นได้ว่า ก่อนที่ทางการประเทศไทยจะอนุญาตให้มาเช่าบริเวณนั้น ปัญหาเรื่องการปักปันกรรมแดนระหว่างไทยและฝรั่งเศสถูกยกไว้เป็นเวลานานถึง ห้าปี นักเขียนฝรั่งเศสบางคนให้ความเห็นว่า เป็นเพราะไทยที่ไม่ประสงค์ที่จะให้มีการปักปันกรรมแดน เพราะไทยเห็นว่าความไม่แน่นอนของกรรมแดนนั้นเป็นประโยชน์ต่อไทยดีแล้ว (๑) และอีกประการหนึ่ง ผู้ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ก็เห็นว่า การเปิดเจรจาปัญหาอันหนึ่ง ความคู่ไปกับการเจรจาเพื่อตั้งสถานกงสุลที่หลวงพระบางอาจจะทำให้กระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ที่อาจจะได้รับจากการเจรจาทั้งสองได้ จึงระงับไวก่อน ครั้นเสร็จปัญหาเรื่องอนุสัญญาแล้ว นายแกร์การา ก็เกิดเปิดการเจรจาปัญหาการปักปันกรรมแดนทันที

ขณะนั้นยังมิเคยเกิดเหตุการณ์ที่สำคัญขึ้นอย่างหนึ่งในระยะของ นายแกร์การา เกิดจึงฉวยโอกาสเจรจากับกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ พากถึงถึงเรื่องเขตแดน มีความบางคองว่าดังนี้

แกร์การา เจ็ด - ข้าพระพุทธเจ้าขอทูลหาหรือถึงเรื่องสำคัญสำหรับประเทศของข้าพระพุทธเจ้าและประเทศสยามทั้งสองฝ่าย มีเรื่องการค้าหนคเขตแดนระหว่างสยามกับชวณเป็นคน

กรมหลวงเทเวศร์ - จริง ปัญหาเรื่องนี้สำคัญมาก และข้าพเจ้าก็ไม่ขออะไรอื่น นอกจากจะขอให้ปักปันกันเสียโดยเร็ว

แกร์การา เจ็ด - ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้รับคำสั่งแน่นอน แต่ตามมติที่รัฐบาลของข้าพระพุทธเจ้าจะตกลงทำการ อย่างว่านี้ โดยฝ่ายพระบาททรงเห็นว่าเราควรจะทำปฏิบัตการกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร์ - เราอาจตั้งข้าหลวงไปเมืองลาวท่านสนหั้น และช่วยความ

(๑) ดังที่เห็นแล้วจากบทที่ ๓ ว่า ความเข้าใจของนักเขียนฝรั่งเศสก่อนนี้มีผลลาคไปจากที่เป็นจริง เพราะไทยมีความต้องการอย่างยิ่งที่จะให้มีการปักปันกรรมแดนขึ้น โดยเฉพาะในขณะที่ฝรั่งเศสยังคงประสมความยุ่งยากในชวณเช่นนี้ เพื่อที่จะให้ฝรั่งเศสยอมรับเป็นทางการว่ากรรมแดนคานตะวันออกของไทยมีไปถึงเพียงไหน

ดูเวลานี้ เราอาจจะเจรจากันที่นี่ และพยายามตกลงกัน

แกร์การาเจ็ค - พระดำริทั้งนี้ชอบแล้ว แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่จำเป็นที่จะคงไม่ให้ความเห็นไม่ลงรอยกันมากนัก ข้าพระพุทธเจ้าโดยเห็นว่าโดยพระบาทได้โปรดให้ตั้งคืนแดนทางทิศตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือของหลวงพระบางอันเป็นดินแดนของชวาไว้ ๔ กองจะหมายถึงสิบสองจุไทและทวน ๗ โดยที่พระบาทไม่มีแผนที่ที่จะแสดงเขตของประเทศสยามหรือ

กรมหลวงเทววงษ์โรโปการได้รับตั้งตอบว่า พระองค์ท่านไม่เชื่อว่าพระองค์จะมีแผนที่ที่เชื่อถือได้ แต่รัฐบาลของพระองค์ท่านเข้าใจว่า บริเวณที่ไปนี้ก็เป็นดินแดนอันแก่สยาม

การสนทนาในคราวนี้ นายแกร์การาเจ็คได้รายงานให้รัฐมนตรีต่างประเทศของเขารายในจดหมายลงวันที่ ๗ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๙๕ และได้เรียนถามรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสว่ารัฐบาลมีนโยบายที่จะให้มีการปักปันเขตแดนหรือไม่ พร้อมทั้งทำให้เห็นความสำคัญของการปักปันเขตแดนซึ่งไม่ควรดำเนินการโดยลำซาเลข

ความเห็นของฝรั่งเศสต่อการส่งทัพไปปราบปรามของไทย

ทุกฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ รู้สึกตระหนกตกใจในขนาดและสมรรถภาพของกองทัพไทยที่บุกขึ้นไปปราบปรามในครั้งนี้น่าจะเหมือนกัน และดูเหมือนเขาจะเข้าใจอย่างว่าการส่งทัพขึ้นไปแดนลาวของไทยในครั้งนี้ หากได้เพียงเพื่อการปราบปรามโจรผู้ร้ายธรรมดาไม่จุดหมายลับหลังของรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสที่มีมาถึงนายแกร์การาเจ็ค แสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสอาจหาญใจรัฐบาลไทยในกรณีนี้ได้ไม่มีคฤหาสน์มากนัก เขากล่าวว่า

การปฏิบัติการณ์นี้ ซึ่งดำเนินไปโดยมีข้ออ้างที่จะปราบปรามการรุกรานครั้งใหม่ของพวกจีนฮ่อ มีจุดมุ่งหมายที่แท้จริงในอันที่จะเป็นขั้นบันไดของประเทศไทยในดินแดนซึ่งตั้งอยู่แถบทรนแดนที่กำหนดขึ้นไว้เรียบร้อยแล้ว ระหว่างประเทศชวาและเมืองขึ้นของราชสำนักกรุงเทพฯ

ควมเห็นดังกล่าวนี้จึงควรพิจารณาอย่างไม่ลำซาเพื่อหาวิธีการที่เราควรจะใส่ใจเพื่อหลีกเลี่ยงผลประโยชน์ของอาณาเขตของเราในส่วนนั้นของอินโดจีน

ประจวบกับการส่งทหารนี้ รัฐบาลไทยคงการจะให้มีการทำแผนที่ดินแดนดังกล่าวขึ้นด้วย จึงได้ส่งพระวิภาวดีภวกล วิทวกรชาวอังกฤษตามกองทัพขึ้นไปด้วย เมื่อทุกฝรั่งเศสรู้ข่าว

๐๒๖
นี้ ยิ่งทำให้เงาระแวงไทยหนักขึ้นไปอีก เขามีความเห็นว่ากองทัพที่ส่งขึ้นไปมีจุดมุ่งหมาย
เพื่อจะยึดดินแดนลาวให้เป็นของไทยเป็นสำคัญ และดินแดนเหล่านี้มีความความเชื่อของนาย
แกร์การาเกิดล้วนเป็นสิทธิของพวกทั้งสิ้น เขาเห็นว่า "ตามหลักเราไ้คานสิทธิของพวก
ที่มีอยู่เหนือดินแดนลาวตะวันออกไกลพอแล้ว แต่ไทยปล่อยให้เราดูตรงเคี้ยว และคงทำ
อย่างนั้นต่อไป การที่เราจะมาค้ำคานอะไรอีกในครั้งนี้เห็นว่าไม่จำเป็น..." ๐๒๖

ผลของความก้าวหน้าของอังกฤษในพม่า

ในศ.ศ.๒๒๒๒ อังกฤษได้ทวีอำนาจและอิทธิพลของตนในแหลมอินโดจีนและความสมุท
รหลายอย่างมา พม่าใ้ถูกประกาศรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิอังกฤษในอินเดียตั้งแต่
ศ.ศ.๒๒๒๒ ในขณะที่เวกกันทางคอนโตของกามสมุทรหลาย อิทธิพลของอังกฤษก็เพิ่มสูงขึ้นใน
รัฐอิสระเล็กๆ ของชาวมลายูโดยทั่วไป ความก้าวหน้าของอังกฤษเช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดความ
วิตกกังวลใหญ่ซึ่งมีกรมและประชิดอาณาดินอังกฤษและมีผลประโยชน์อยู่ในรัฐมลายูบางรัฐ ใน
ขณะเดียวกันก็สร้างความประหวั่นใจแก่ฝรั่งเศสเช่นกัน สำหรับไทย นอกจากความวิตกโดย
ทั่วไปซึ่งจะถึงขั้นเป็นธรรมดาแล้ว ยิ่งกล่าวกันไว้ในหลักฐานบางแห่งอีกกันว่า การที่อง
กฤษรวมมลายูครั้งนี้ ทำให้แผนการที่พระเจ้าบรมโกศจะจัดจอบมเกล่าเจ้าอนุวงศ์แห่งพระรา
คำวิไลมเหศวรลง นั่นคือแผนการที่จะตั้งจักรวรรดิซึ่งรวมประชาชนที่มีเชื้อสายไทยทั้งหมด
เข้าด้วยกัน ในดินแดนพม่าบอมมีประชาชนที่เป็นคนไทยอยู่ด้วย ในรัฐชานเป็นสำคัญ ความ
ที่ไทยของกั้วอำนาจอังกฤษทำให้แผนการดังกล่าวของไทยกองมเหศวรลง ความที่กล่าว
นี้ยังไม่เคยพบหลักฐานแห่งใดที่น่าเชื่อถือได้ยืนยันว่ารัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ เคยมีความ
คิดเช่นนี้จริง อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในคอนหลังแล้ว น่าจะ
เชื่อได้ว่ารัฐบาลไทยหาได้เคยมีความตั้งใจเช่นนั้นไม่ มิฉะนั้นแล้วไทยคงไม่รับปฏิเสศที่จะรับ
ดินแดนบางส่วนของสิบสองปันนาเสีย เมื่ออังกฤษเสนอที่จะโอนให้แก่ไทย เพราะดินแดน
ส่วนนั้นก็มีชนชาติไทยอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นเช่นกัน

ผลที่เกิดขึ้นกับฝรั่งเศสในการที่อังกฤษก้าวหน้าไปอย่างมากในเอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้อีกคือ ฝรั่งเศสรู้สึกอิจฉาริษยาอังกฤษที่สามารถเข้าไปไกลยูนนานกว่าคน อีกประการหนึ่ง
ฝรั่งเศสเกรงว่า อังกฤษจะอ้างสิทธิของพม่าซึ่งเคยปกครองในแดนสิบสองปันนาเช่นเชียงใหม่
เชียงใหม่มาก่อน ซึ่งล้วนเป็นดินแดนที่ฝรั่งเศสก็อยากจะได้ไว้เช่นกัน (ดังที่กล่าวแล้ว) ซึ่ง
ในกรณีนั้น ฝรั่งเศสต้องการเห็นจีนเป็นเจ้าของเชียงใหม่มากกว่า นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังเกรง
อีกว่า อังกฤษอาจจะไม่หยุดอยู่แต่เพียงสิบสองปันนา แต่จะแผ่อำนาจลงมาในลาวคอนเหนือ

ทั้งหมด ซึ่งจะเป็นอุปสรรคต่อโครงการขยายกรมแคนของอินโดจีนฝรั่งเศสมายังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอีกด้วย คงจำกันได้คำว่าฝรั่งเศสมีความกลัวมานานแล้วว่า อังกฤษอาจจะไต่ประเทศไทยเพื่อทำการขยายอำนาจมาทางตะวันออกขั้วโลฝรั่งเศสออกไปจากอินโดจีนทั้งหมดทีเดียว (ดูบทที่ ๑)

แต่โดยแท้จริงแล้ว ดูเหมือนอังกฤษมิได้มีความต้องการจะไต่ประเทศไทยเป็นอาณานิคมของคนเลย แต่ในทางตรงกันข้ามอังกฤษกลับต้องการให้ไทยเป็นเอกราชพ้นจากการครอบงำของมหาอำนาจชาติอื่น โดยสรุปแล้วอังกฤษมีเหตุผลในเรื่องนี้ดังที่กระทรวงการต่างประเทศอินเดียได้เคยเสนอความเห็นไปในกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษในสมัยหนึ่งว่า

...การที่มีประเทศเอกราชตั้งอยู่ในระหว่างเมืองขึ้นของรัฐบาลอังกฤษและฝรั่งเศสในแหลมอินโดจีนนั้น ย่อมเป็นผลดีความยุ่งยากที่จะถึงมีขึ้นในระหว่างมหาประเทศทั้งสอง และการที่มีมหาประเทศทั้งสองจะถึงแสงอำนาจไว้ในประเทศสยามก็คงจะไม่เป็นภัยแก่ความเป็นอยู่แห่งชาติของประเทศไทยสักทีเดียว

ทหารหนา

เนื่องจากกองทหารหนาเป็นกองทหารสำคัญที่ไม่มีพหุภาคการรบปราบปรามพวกอ้อในครั้ง นี้ จึงสมควรจะกล่าวถึงประวัติของกองทหารนี้ไว้ ณ ที่นี้บ้าง

กรมทหารหนานี้สืบมาจาก "กรมเกณฑ์หอกอย่างฝรั่ง" ที่เข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อครั้งที่โปรตุเกสแรกเข้ามาเมืองไทย และกรมเกณฑ์หอกอย่างฝรั่งนี้ยังมีอยู่เรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ เพียงแต่ระเบียบยุทธวิธีต่างๆ บ่อยครั้งไปบ้างเพราะเหตุการณ์บ้านเมืองไม่อำนวยให้มีโอกาสปรับปรุงกรมทหารนี้ให้ดีขึ้น

มาในรัชกาลที่ ๑ มีนายทหารอังกฤษชื่อนอกซ์ (Knox) เดินทางเข้ามาประเทศไทยเพื่อรับราชการค้าเกลือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้จัดพวกเชื้อสายมอญที่นครเขื่อนขันธ์ (อำเภอพระประแดงในปัจจุบัน) มาฝึกหัดทหารแบบยุโรป เรียกว่า "ทหารอย่างยุโรป" ซึ่งได้มีจำนวนพลเพิ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๔ โดยเกณฑ์ลูกหมู่ลาวเขมรในกระทรวงกลาโหมและมหาดไทยมาสมทบด้วย และยังเกณฑ์จากกรมอื่นๆ มาสมทบอีกด้วย เนื่องจากกรมทหารนี้มีหน้าที่นำกระสุนเสด็จอยู่ข้างหน้า และยังมีหน้าที่ออกไปทำราชการก่อนด้วย นอกจากกรมทหารรักษาพระองค์ จึงเรียกกันว่า "กรมทหารหนา"

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โคตรขำรุ่งเรืองกองทหารหนาในครั้งนั้นเรื่องขึ้นมาก และโคตรขำของกองทหารหนานี้เป็นกำลังสำคัญในการแย่งอำนาจมาจากญวสำเร็จ

ราชการแผ่นดิน ครั้นถึงศ.ศ. ๒๔๐๘ โปรดให้กรมทหารรักษาพระองค์ (กรมทหารราบที่ ๒) กรมทหารลอมวัง (กรมทหารราบที่ ๑๐) เข้าสังกัดอยู่ในกรมทหารหน้าซึ่งได้จัดการใหม่ระเบียบต่างๆ อันสมควรยกกองทหาร คอมากรมทหารหน้าได้จัดกองทหารมาขึ้นด้วย จึงเท่ากันว่าเป็นกองพลกองหนึ่งทีเดียว ครั้นถึงศ.ศ. ๒๔๒๓ เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ได้รับแต่งตั้งเป็นรองผู้บังคับการทหารหน้า ในปัจจุบันก็ได้เป็นผู้บังคับการ เนื่องจากเป็นผู้มีความสามารถจึงจัดการทหารหน้าให้รุ่งเรืองขึ้นได้มาก รวมทั้งได้โอกาสเกณฑ์พวกลาวทรงคำมาจากนครบุรีรัมย์ มาสมัครเป็นทหารมากขึ้น จึงนับเป็นกองทหารที่ใหญ่ ในสมัยนี้ได้เริ่มสร้างโรงพยาบาลขึ้นแห่งต่อมาใช้เป็นศาลาพยาบาลรักษา และเป็นที่ตรวจรักษาใหม่ในปัจจุบัน ครั้นในปีศ.ศ. ๒๔๐๐ เมื่อได้สถาปนากรมขุนนางรักษาขึ้นแล้ว จึงได้แยกกองทหารที่สังกัดกรมทหารหน้าออกเสีย ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้หมดหน้าที่บังคับการตั้งแต่ได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อในศ.ศ. ๒๔๒๕ นี้

กองทหารนี้ได้เคยมีประวัติการรบมาก่อนหน้านั้นอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ

- ๑. พ.ศ. ๒๓๙๕ เจ้ากระษัตริย์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทในการรบเมืองเชียงตุง
- ๒. ศ.ศ. ๒๔๐๕ ยกไปปราบจลาจลและจักราษฎการหัวเมืองเขมร ในพระราชอาณาจักร
- ๓. ศ.ศ. ๒๔๑๔ เจ้ากระษัตริย์เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงไปปราบฮ่อ ณ เมืองหนองคาย และได้ตามตีกระษัตริย์ยามหาอำมาตย์ออกไปเมื่อแม่ทัพกลับกรุงเทพฯ
- ๔. ศ.ศ. ๒๔๒๖ เจ้ากระษัตริย์เจ้าพระยาสุรสีห์ (เวก) ปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ

นอกจากจะออกสงครามและทำการรบทุกครั้งที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ แล้ว กองทหารหน้ายังเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยคำจุนคร ระชาอำนาจอองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนอาจจะเรียกได้ว่าเป็นกองทหารคู่พระบารมีโดยแท้ ถึงที่มีปรากฏในบันทึกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า "ทหารหน้าเก่ามีแต่ขี้ข้าทหารมีรับราชการอยู่ไม่ถึง ๓๐๐ คน เวลามาคิดจัดการหาคนสมัครมาเป็นทหารขึ้นได้มากถึง ๕๐๐๐ คน ได้จัดการฝึกหัดได้เป็นอนางค์ ได้รับราชการรักษาพระนครทั่วไป เวลานั้นผู้มีอำนาจที่เคยดูราชการก็สงบไปใคร่ทางหนึ่ง..."

แผนการตีการปราบฮ่อ

ตามหลักฐานของฝรั่งเศสปรากฏว่า เดิมทีคือรัฐบาลสยามกำหนดให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมยกทัพไปปราบฮ่อในแคว้นเวิน สอนเจ้าหมื่นไวยวรนาถนั้นให้ยกไปปราบที่หลวงพระบาง

และตะวันออก เชียงเหนือของหลวงพระบาง แล้วเดินทางกลับมาร่วมปฏิบัติภารกิจกับกองทัพ
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมที่แคว้นพวน ต่อจากนั้นจึงไปเดินทางกลับกรุงเทพฯ รวมกัน แต่ใน
เวลาต่อมา เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้รับคำสั่งใหม่ ให้เดินทางไปปฏิบัติภารกิจทางเหนือขึ้นไป
อีก (คงหมายถึงสิบสองจุไทย)^{๒๒} ในหลักฐานบางแห่งกล่าวกันว่า แม่กองทัพของเจ้าหมื่น
ไวยวรนาถก็มีกำหนดให้เดินทางจากหลวงพระบางมาปฏิบัติภารกิจในแคว้นพวนเท่านั้น^{๒๓}

ข้อความดังกล่าวนี้ไม่พบในหลักฐานข้างไทยซึ่งน่าจะเชื่อถือกว่าเลย พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักพระทัยถึงสภาพภูมิศาสตร์ของดินแดนที่พวกโจร
ฮ่อทำการโจรกรรมอยู่ และการที่ไปรบให้จัดทัพเป็นสองกองนั้นก็มุ่งหมายให้แยกกับปฏิบัติ
การโดยแท้ ดังที่อาจเห็นได้จากพระบรมราชโองการที่พระราชทานให้แก่ทัพทั้งสองแล้ว (๑)
นอกจากนี้ยังไม่มีการเสด็จรับสั่งกับ เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นการส่วนพระองค์อีกว่า

การที่เจ้ารับอาสาจะเป็นแม่ทัพออกไปปราบฮ่อแก่ผู้ใดเวลานั้น ข้าก็เชื่อสนิทใจและความ
สามารถของเจ้า วาดงทำการให้สำเร็จได้ แด่ความในบอกซึ่งบอกชาวคราวเข้ามาใน
เวลานี้ ว่าพวกฮ่อตั้งประจำอยู่ที่เมืองทวนพวกหนึ่ง ที่ตบแอกเชียงคานในเมืองเวียงจันทน์
ตั้งพวกพวกหนึ่ง ตั้งอยู่ที่เมืองสิบสองจุไทยอีกพวกหนึ่ง แด่เวลานี้พวกฮ่อซึ่งตั้งอยู่ที่ตบแอก
เชียงคานมีกำลังมากกว่าแห่งอื่น ใจก็กล้าเป็นรอกเป็นรากใหญ่โต ถ้าแม้ว่าเจ้าจะทำการ
ปราบคนเดียว ทางที่พวกฮ่อตั้งอยู่นั้นทางไกลก็มากหนัก ทั้งหนทางก็กันดารเป็นทวยและเขา
ทั้งสิ้น ถ้าเจ้ากำลังทำการอยู่ทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งพวกฮ่อก็จะกำเริบมากขึ้น แม่เจ้า
จะบอกออกไปปราบปรามให้ทันทางที่กั้นมากอยู่^{๒๔}

พระวิภาวดีภูษิตซึ่งมีส่วนตัวพันอยู่ในเหตุการณ์ข้างนี้ ไม่ได้รายงานไว้เลยว่าแผนการดี
ปราบฮ่อครั้งนี้แตกคางออกไปจากที่แม่ทัพทั้งสองใจปฏิบัติไปจริง ๆ เขากล่าวว่าเจ้าหมื่นไวย
วรนาถถูกกำหนดให้ออกไปปฏิบัติภารกิจในดินแดนซึ่งขึ้นกับนครหลวงพระบาง ส่วนกรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคมนั้นถูกส่งไปยังหนองคาย เขายังกล่าววิจารณ์อีกด้วยว่า

... ไม่เคยมีครั้งใดเลยในประวัติศาสตร์ของสยามที่จะมีโอกาสทำเป็นงานที่ิ่งใหญ่
เพื่อประโยชน์ของประเทศไทยเหมือนครั้งนี้ และไม่เคยที่จะได้มีการเกณฑ์กำลังที่

(๑) ส่วนสิบสองจุไทยนั้น ในพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบาย
อย่างไร ในพระบรมราชโองการไม่ได้บอกนามสิบสองจุไทย แต่ที่ใดก็ตรงกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
นี่ก็เอ่ยนามไว้ด้วย เจ้าใจว่าพระองค์ไม่ทรงมีนโยบายที่แน่นอนเกี่ยวกับสิบสองจุไทย

เส้นทางเดินทัพนั้น ทางฝ่ายกองทัพของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมกำหนดให้ออก
จากกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ โดยทางเรือ ขึ้นไปถึงประชุมพลที่เมือง
พิษณุโลก จากพิษณุโลกก็เดินทางบกเขาตรงเมืองหล่มสักก็ เมืองเสบ เมืองแก่งท้าว จน
ถึงเมืองหนองคาย เส้นทางเดินทัพนี้กำหนดกันไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาธา
กรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะยกขึ้นไปปราบฮ่อแล้ว เพราะคิดว่าเป็นทางสะดวกกว่าเดินทัพ
ไปทางสระบุรี ถึงโคราช แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นทางลำบากกว่าทางสระบุรีมาก เพราะต้อง
ขึ้นเขาลงห้วยไปตลอดทาง ส่วนกองทัพของเจ้าหมื่นไวยวรนาถนั้น ออกเดินทัพในวันที่
๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕ ตั้งประชุมพลที่เมืองศรีษะ แล้วเดินทางจากศรีษะมาเมืองฝาง
หาแม่ เมืองน่าน แล้วจึงถึงหลวงพระบาง ส่วนเครื่องใช้สำหรับกองทัพนั้น ให้นำทหาร
อีกคนหนึ่งคุมกำลังยกไปทางเมืองน้ำป่าตรงไปยังปากถาย แล้วก็บรรทุกเรือส่งไปทางลำน้ำ
โขงจนถึงหลวงพระบาง นอกจากนี้พวกมณีใหญ่และกระสุนดินดำในกองทัพอีกกองหนึ่งแยก
ออกจากทัพหลวงที่เมืองน่าน แล้วคุมอาวุธเหล่านี้ไปลงที่น่านริมแม่น้ำโขง จัดบรรทุกเรือส่ง
ไปหลวงพระบาง

สภาพของกองทัพ

ไม่ทราบรายละเอียดสภาพของกองทัพกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แต่โดยทั่วไปแล้ว
ทัพทั้งสองอยู่ในสภาพที่เข้มแข็ง แม้นักศัลยแพทย์ประจำกรุงเทพฯ ก็ยังกล่าวชมไว้ในรายงาน
ที่มิไปถึงกระทรวงต่างประเทศที่ปารีส มีความตอนหนึ่งว่า "กองทัพของสยามซึ่งเพิ่งออก
เดินทางไปนี้ มีอาวุธและเสบียงอาหารดี ทั้งกองทัพราบและกองทัพปืนใหญ่..."

สำหรับกองทัพของเจ้าหมื่นไวยวรนาถนั้น มีรายละเอียดว่า ให้นำปืนใหญ่ซึ่งเป็น
ประโยชน์มากในการล่าช่ายออกไปหลายกระบอกอยู่ คือปืนครกทองเหลือง ๒ กระบอก ปืน
เฮาวิสเซอร์ ๒ กระบอก ปืนใหญ่ภูเขาขนาดขอมหรืออาร์มสตรอง ๒ กระบอก ปืนแก๊วริงกัน
ของทหารเรืออีก ๒ กระบอก ส่วนกระสุนดินดำนั้นเตรียมไปอย่างพร้อมมูล

เครื่องประจำตัวทหารที่จะไปในกองทัพก็มี ปืนขโมยในเตอร์คนละ ๑ กระบอก กระสุน
คนละ ๒๐ นัด คานปลายปืน ๑ เล่ม หมวกเฮลเม็ต ๑ หมวก หมวกนอนสักหลาด ๑ หมวก
เข็มขัดคันซิทพร้อม ๑ สำหรับ เสื้อกางเกงผ้าสีน้ำเงิน ๑ สำหรับ เสื้อกางเกงสักหลาดเล็ก
๑ สำหรับ เสื้อสักหลาดชั้นใน ๒ เสื้อ เครื่องสะพายหลัง ๑ เข็มขัด ผ้าพันคอ ๑ ปืน
ผ้าพันเช็ดหน้า ๑ ดิน กระจอมผ้าลายสอง ๑ กระจอม ผ้าเหล็กมีคมเล็กและมิดคนละตัว

และมีเครื่องใช้สำหรับครัวหทารพร้อม เนื่องจากว่าขณะนั้นกำลังเปลี่ยนแปลงระเบียบจัดการทหาร เป็นอย่างยุโรปทั้งสิ้น เครื่องเคราทั้งปวงจึงไม่มีพร้อมสรรพ

นอกจากความพร้อมเพรียงของกำลังทหารแล้ว บรรดาแม่ทัพที่ยกออกไปทำการครั้งนี้ก็ล้วนอยู่ในฐานะที่อาจจะใช้ความสามารถของตนได้อย่างเต็มที่ทั้งสิ้น กรมหมื่นประจักษ์ ศิลปาคมทรงเป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแม่ทัพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นบุตรบุญนางซึ่งมีอำนาจอยู่ในแผ่นดินตลอดสมควร เคยศึกษา วิชาการทหารที่วูลวิช (Woolwich) ประเทศอังกฤษมาแล้ว นอกจากนี้ยังเคยประจำการอยู่ในกองทหารปืนใหญ่ของอังกฤษมาเช่นกัน ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนาถก็เป็นพระสหายสนิทที่ได้รับความไว้วางใจจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก วิชาความรู้ที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถจะได้ออกกองทัพยกไปครั้งนี้ประสบความสำเร็จความล้มเหลวที่ส่วนใดส่วนหนึ่งแม่ทัพเล็กน้อย ก็ควรจะตำหนิพวกแม่ทัพเหล่านั้นเท่านั้น ไม่ควรตำหนิใครได้อีกเลย

เท่าที่ปรากฏในบันทึกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจ้าหมื่นไวยวรนาถ) ก็อาจจะกล่าวได้ว่า เพราะความสนิทสนมและได้รับความไว้วางใจที่พิเศษจากในหลวงนั่นเอง ที่ทำให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีอาจจะเอาชนะอุปสรรคต่างๆ ที่เกิดจากการถกกันแก่งแย่งเพราะความ อิจฉาริษยาได้ในเบื้องต้นก่อนที่จะยกทัพออกจากพระนครไป

อุปสรรคบางประการในการปราบฮ่อ

๑. ในขณะนั้น รัฐบาลไทยยังขาดแผนที่ดีสมบูรณ์ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการเกินขีด ใจจริงๆ ในนอกต่างๆ ซึ่งส่งมายังกรุงเทพฯ บางทีก็ขัดแย้งกันเอง จึงทำให้กองทัพไป เหมือนคนตาบอด

๒. เมืองประเทศราชต่างๆ โดยเพราะทางคมนาคมที่ยังจะเป็นกำลังสำคัญให้แก่ การส่งเสบียงอาหารของกองทัพ ไม่ค่อยจะเชื่อว่ากองทัพไทยจะอาจปราบฮ่อใจจริงจึง เป็น คนว่า เมื่อขณะทัพของเจ้าหมื่นไวยวรนาถพักอยู่ที่เมืองน่าน เจ้าราชวงศ์เมืองน่านไ้มา เล่าเรื่องจริงที่ไทยยกทัพไปเมืองเชียงตุงในรัชกาลที่ ๔ ให้แม่ทัพฟัง เหมือนเป็นการเปรียบเทียบ การทัพครั้งนี้จะไม่ประสบความสำเร็จเหมือนครั้งเชียงตุงอีก เพราะพวกฮ่อมีกำลังมาก ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถต้องจัดการขอลงรับใหญ่ จึงคอยทำให้เจ้าประเทศราชเมืองน่านเชื่อ ถือขึ้นมาบ้างว่า ทัพไทยที่ยกไปคราวนี้เข้มแข็งมากอยู่ อีกประการหนึ่ง เมืองลาวฝ่าย ตะวันออกที่เคยถูกพวกฮ่อรุกรานมากจน คงจะเชื่อกันยากที่จะถอยไม่ยอม รั้งยังเคยเห็นทัพไทย ปราบพวกฮ่อมากจนแล้ว ในค.ศ. ๑๘๕๖-๗ ก็ยิ่งจะหมดความเชื่อถือทัพครั้งนี้ลงไปไม่เขย

๓. การปราบปรามการวางน้อกอาศัยเสียบงอาหารและการส่งลำเลียงจากประเทศราช
มาก แต่ในขณะเดียวกันรัฐบาลกรุงเทพฯ ก็รู้สึกว่า ประเทศราชเหล่านี้ยังไม่เอื้อเฟื้อรักภักดี
ต่อไทยอย่างแน่นแฟ้น จึงทรงระมิตระวังในการใช้สอยและวาจาเป็นอันมาก เค้ากันว่าไม่
อาจจะเกณฑ์มาใช้ไพร่เต็มทีได้นั้นเอง คงจะเห็นใจจากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ลงวันที่ วันอาทิตย์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย
จ.ศ. ๑๒๔๗ มีความตอนหนึ่งว่า

อนึ่งได้เห็นในรีไปตพระยาศรีสังขเขต ทูลถวายเรื่องและอ้างเมืองนานเมื่อไว้ลัด ๑๐๐
ช้าง ว่าไพร่ฤๅชากับเจ้าหมื่นไวยวา เจ้าหมื่นไวยวา ว่าเมืองประเทศราชควรจะถูก
เอาไปอยู่ในอำนาจกรุงเทพฯ เมืองประเทศราชไม่คงเสียมาริอากรอื่นใดจึงควรเกณฑ์
ไพร่เต็มมือ คำที่ว่าอย่างนี้ก็เป็นความจริงอยู่ แต่ของระมิตภากระมิตภาไม่เป็นคนรักใน
ใจแลศตกันเองเบาๆ อมาไพร่เอ๋ยเอยเอยมาขึ้นไพร่เห็นการโง่งง ด้วยทูลกล่าวเวลา
นี้ยังไม่ใครจะสิ้นเบรืบว ถ้าใจอกใจซ้เมาจะโศกกันฤๅคือถึงไปก็จะกองลงโทษกันลำบาก
ฤๅจะเป็นเหตุให้มีผู้นอเข้ามาเกลี้ยกล่อมให้เขื่อนแรไปไค...

๔. การส่งเสียบงอาหารในขณะนั้นทำโดยยากเพราะการคมนาคมไม่ดี แต่ที่สำคัญ
ก็คือไม่อาจควบคุมการทุจริตได้อย่างมีประสิทธิภาพพอเพียง ถึงแม้ว่าจะได้เตรียมเรื่อง
เสียบงอาหารอย่างดีเพียงไรก็ตาม เพราะฉะนั้นเมื่อทหารไปตั้งค่ายที่เมืองงอบและเมือง
ชอนในระหว่างฤดูฝน จึงป่วยไข้ลงกว่าครึ่ง จนเหลือทหารที่ไม่เจ็บอยู่เพียงไม่กี่คน ทั้งนี้
เนื่องจากยาควินที่นำไปเกิดขมคั้น และเกิดการทุจริตกันในแนวหลัง ไม่ส่งยาควินขึ้นไป
ให้ทันใจในกองทัพ ต้องความมาทวงกันถึงกรุงเทพฯ

การปราบปรามของกองทักรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

อาจจะเนื่องมาจากว่า กองทัพฝ่ายไคนี้ไม่ไคทำการรบกับพวกองในคราวนี้เลย จึง
ทำให้ไม่พบเรื่องราวและหลักฐานเกี่ยวกับการปฏิบัติการของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมในครั้ง
นี้นัก

หลังจากเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปถึงหนองคายแล้ว กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
ก็ทรงตั้งกองบัญชาการที่หนองคาย แต่พวกองซึ่งทำการปล้นสะดมอยู่ในแคว้นลาวและทั้งค่าย
ใหญ่อยู่ทุ่งเชียงคำ ไคจากกันตยบทหลบหนีไปก่อนที่กองทัพไทยจะขึ้นไปถึงที่นั้น^{๑๒} ด้วยเหตุ
ดังนั้น กองทัพหน้าที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม โปรดให้พระอมรวิไลยสร เจศบถขึ้นไปที่ทุ่งเชียง

คำจึงไม่ไต่ทำอะไรนอกจากไปตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำเขมา ในเวลาต่อมาปรากฏว่าไม่อาจหาเสบียง
อาหารที่ทุ่งเชียงคำได้ จึงถอยทัพมาตั้งอยู่ที่เชียงขวาง ได้สืบเสาะข่าวพวกฮ่อไปตั้งอยู่ที่
แห่งใด ได้ความว่าพวกฮ่อที่หนีไปจากทุ่งเชียงคำอพยพไปอาศัยพวกมั่วพวกเฝ้าอยู่ปลายแดน
ชว่น และกำลังพากันไปเมืองชว่น เห็นว่าจะยกกิจการไปก็ไมทันจึงตั้งจัดการบ้านเมือง กลับ
กล่อมพวกพลเมืองที่แตกฉานไปอยู่ตามป่าและเขาในแถบนี้มาบังภูมิดำเนา และพาหัวหน้าพวก
ฮ่อซึ่งตั้งฮักแข็งเจ้าเมืองกรมการ อยู่แต่ก่อนให้เขามาอนนอมกอกองทัพ แล้วจึงเลิกทัพกลับ
มายังหนองคาย

ควบเหตุดังนั้น ตลอดปี พ.ศ. ๒๔๒๕ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจึงได้ทรงพักแรมอยู่
ที่หนองคายนั้น และโปรดให้กองทัพออกไปสำรวจตรวจตราดินแดนต่างๆ (ตามพระบรมรา
โราชที่โลกลาวแล้ว) ครั้นถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ ก็เสด็จยกกองทัพกลับมาจากนคร
ราชสีมา

อย่างไรก็ตาม ในหลักฐานฝ่ายฝรั่งเศสอ้างว่า จากการสอบถามกับหัวหน้าหมู่บ้าน
เจ้าหน้าทีในขณะสำรวจรอบป่าโคตรผาว่า พวกฮ่อได้ทำสัญญากับฝ่ายไทยก่อนที่จะถอยออก
ไปจากแควนทวน พวกฮ่อกลุ่มหนึ่งได้อพยพไปอยู่เมืองหาง และเมืองเฮ็ก อีกพวกหนึ่ง
ประมาณ ๒๐๐ คนพากันไปอยู่ทางลุ่มน้ำของกา แอมเมืองดำและเมืองลาต ส่วนกรมการ
เมืองทวนบางคนที่เล่าให้เขาฟังว่า เจ้าบุตรของแควนทวนซึ่งมีนามว่าทวนหลมได้ทำสัญญากับ
พวกฮ่อ โดยให้พวกฮ่อถอยกองทัพจากเชียงคำ ทาสม และลาตหลวงออกไปเสีย แต่อนุญาต
ให้ไปตั้งอยู่ในแดนที่กำหนดให้ได้ โดยมีข้อแม้ว่า พวกฮ่อจะก่อความเดือดร้อนให้แก่พลเมือง
ของแควนทวนอีกไม่ได้ พวกฮ่อกลุ่มหนึ่งในพวกนี้ได้ถูกขุนนางชว่นเกลี้ยกล่อมไปรบกับฝรั่งเศส
(ตอนที่ ๒) ข้อความที่ขุนนางคนหลังเล่านี้จะใกล้เคียงกับความจริงบ้าง เพราะ
ไม่พบในหลักฐานข้างไทยเลย ว่า กองทัพได้ทำสัญญากับพวกฮ่อ แม้แต่ในรายงานของพระวิภาค
ภูวคฤกกล่าวว่า ปลัดทัพของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้นำทัพไปยังทุ่งเชียงคำ แต่มีหวัง
ทัพว่าพวกฮ่อได้หนีไปหมดแล้ว ข้าราชการลาวควบว่ากองทัพไทยเป็นยูเฆาทำลายค่ายของพวกฮ่อ
เสียเอง

ดังที่ได้เห็นแล้วในการปรามฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ว่าพวกฮ่อก็ต้องการ อพยพหนีไปเสีย
จากทุ่งเชียงคำเช่นกัน ถ้ากองทัพไทยเลิกกล่อมค่ายเสีย สันนิษฐานว่า เมื่อพระยาราชวรา
บุद्धทองถอยทัพกลับมายังหนองคายแล้ว อาจเป็นไปไ้ความว่ากรมการและเจ้าเมืองในแควน
ทวนบางเมืองยอมทำสัญญากับพวกฮ่อจริง ซึ่งฮ่อก็คงไม่รังเกียจประการใดในการที่จะปล่อย
ออกจากแควนทวนโดยไม่ถูกกองทัพของชาวเมืองคาวใจนสี ในเมื่อพวกฮ่อก็ต้องการ จะไปจาก

แคว้นพวนอยู่แล้ว

การประมวลของกองทัพเจ้าหนั้นไวยวรนาถ

แผนการตีการประมวลของเจ้าหนั้นไวยวรนาถ

เจ้าหนั้นไวยวรนาถได้เดินทางมาถึงเมืองหลวงพระบางในวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วจึงได้ปรึกษากับเจ้าหลวงนครหลวงพระบาง พระหม่อมจ้าวอุปราช ราชบุตรและแม่ทัพนายกองไทยพร้อมเพรียงกัน ได้วางแผนการประมวลครั้งนี้ไว้ สรุปได้ดังนี้

๑. เกี่ยวกับแผนการตีทางทหาร

ก. ในปีพ.ศ. ๒๔๒๕ นี้ กองทัพกำหนดจะตั้งมั่นอยู่เมืองงอบและเมืองซอน แล้วตั้งทหารออกสืบราชการในหัวพันห้าทั้งหก เพื่อสืบกำลังและที่ตั้งของช่อ ถ้ามั่นถอยก็ให้โจมตีโดยดำนิมมากก็จิกวางเสบียงไว้ เวลากองทัพจะยกขึ้นไปทำการ อีกประการหนึ่งกองสืบราชการต้องมีหน้าที่ลาดหาเสบียงเตรียมไว้สำหรับกองทัพด้วย ต่อเมื่อถึงฤดูแล้งปีพ.ศ. ๒๔๓๐ แล้ว จึงจะยกกองทัพใหญ่พร้อมกันออกไปจิกการ ก็พวกช่อ

ข. กองสืบราชการนี้จะออกไปพร้อมด้วยเจ้านายเมืองหลวงพระบาง เพื่อที่จะได้เกลี้ยกล่อมชาวเมืองที่หลบหนีเข้าป่าให้กลับมากิ่งบ้านเรือนท่ามาหาความปรกติกวญ หรือเพื่อจะโค่นจิกการบ้านเมืองตามทีเห็นสมควรแก่เวลาและกำลัง

ค. ที่เมืองหลวงพระบางก็จะตั้งอาจขึ้นเพื่อส่งเสบียงไปเมืองซอนและเมืองงอบ อีกประการหนึ่งเมืองหลวงพระบางก็เป็นคันททางจะไปหัวพัน และเป็นทีแยกกักทางมาจากทุ่งเชียงคำได้ ขอมควรจะเป็นศูนย์รวมชาวจากกองทัพฝ่ายไทยด้วย

๒๕๐๐. ว่าควมการจิกกำลังคนและการกระเตรียมเรื่องเสบียงอาหาร ซึ่งได้วางแผนการฉ้อบางละเอียบมาทุกกระยะ

๑๑. เมื่อได้จิกการที่เมืองหัวพันเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็จะยกกองทัพขึ้นไปเมืองแดงในปลายปีพ.ศ. ๒๔๓๐ แล้วจะยกทัพขึ้นไปตั้ง "เมืองสิบสองจุไทยซึ่งเป็นแนวพระราชอาณาจักร" ในหน้าแดง พ.ศ. ๒๔๓๐ แล้วก็จะยกกองทัพกลับหลวงพระบางในปลายปีนั้น เมื่อกองทัพกำหนดจะยกขึ้นไปเมืองแดงแล้ว นครหลวงพระบางมีหน้าที่จิกวางฉ้อข้าวรายทางตั้งแก่หลวงพระบางจนถึงเมืองแดง อนึ่งกองทัพที่จะไปเมืองแดงกำหนดจะไปทางเรือ ให้เป็นหน้าที่ของหลวงพระบางจิกหาเรือให้พอเพียง

๑๒. เมื่อได้จิกการเมืองหัวพันเรียบร้อยแล้ว จะจิกการทางๆ เพื่อป้องกันและรักษาความสงบในภายในเมือง

นอกจากนี้ยังมีหมายเหตีกว่า ข้อ ๑๑ และข้อ ๑๒ นี้อาจเปลี่ยนแปลงได้ แล้วแต่
สถานการณ์^{๒๖}

เจ้าหมื่นไวยวรนาถอพยพชาวทลและเปลี่ยนแผนการ

เมื่อเดินทางมาถึงใกล้เมืองงอบ เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ปรึกษากับชาวทลซึ่งเป็นเจ้าเมืองสมแอดเชียงคองหนีออกมา โศกกลับกล่อมสอมถามชาวทลถึงสถานการณ์ของทลอยู่ในหัวพันห้าทั้งหก โศกความโดยสรุปว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้รู้ระยะทางการเดินทัพละเอียบตลอดขั้นขณะนี้ชาวทลที่สมแอดเชียงคองซึ่งมีความกอบเป็นหัวพัน (ขุนทด ๒) โศกส่งคนไปช่วยเพื่อนที่เมืองโสมเมืองแวน เมืองทูน ในหัวพันเดียวกันมากมาย มีขอเหลืออยู่ที่ค่ายสมแอดเชียงคองเพียงสองร้อยคนรวมทั้งชาวไทใหญ่ด้วย ทั้งนี้เป็นเพราะชาวทลหนีมากรุงเทพฯ โศกส่งทัพขึ้นไปปราบ^{๒๗}

ควยเหตุดังนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงเปลี่ยนแผนการบางอย่างเสียใหม่ โดยฉวยโอกาสที่ชาวทลไม่สู้วันสองวันส่งทัพบางส่วนไปแย่งค่ายของชาวทลที่เมืองสมแอดเชียงคอง และส่งกองทัพอีกกองหนึ่งขึ้นไปช่วยเมืองโสม เมืองทูน และเมืองแวน กองทัพกองแรกมีหลวงจักรปลาดและเจ้าราชภาติไนยเป็นแม่ทัพ ส่วนกองหลังมีหลวงจ่านงบุหงกิจกับเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางเป็นแม่ทัพ^{๒๘}

กองทัพของหลวงจักรปลาดยกขึ้นไปตั้งค่ายอยู่ที่บ้านโคกขวางเมืองสมแอดก็เจ้าโสมก็ชาวทล จนเมื่อปืนใหญ่ของชาวทลแตกทำลายลงกองทหารไทยจึงเข้ายึดค่ายอยู่ที่บ้านโคกได้ ส่วนค่ายอยู่อีกค่ายหนึ่งซึ่งอยู่บนป่าขวางเมืองสมแอดเช่นกัน เมื่อรู้ว่าทลแตกทัพไทยแล้ว ต่างก็พากันทิ้งค่ายหนีเอาป่าไปสิ้น^{๒๙} หลังจากโศกความความในนอกของหลวงจักรปลาดแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ออกประกาศให้รางวัลแก่ราษฎรที่อาจจับหรือหนีออกที่ซ่อนของธอใหม่กองทัพได้^{๓๐}

ฝ่ายกองทัพของหลวงจ่านงบุหงกิจและเจ้าราชวงศ์ยกไปถึงเมืองแวนแล้ว ก็ยกออกไปตั้งอยู่ที่เมืองคางา แขวงเมืองโสมแตกไปสิ้น แต่ยังมีไทยยกไปตั้งเมืองโสมไม่ เจ้าหมื่นไวยวรนาถซึ่งได้ยกทัพมาจากเมืองชอมมาทั้ง ๓ สมแอดเพื่อจัดการจึงสั่งให้ยุติการรุกไว้เพียงเท่านั้น ทั้งสั่งให้ทยอยกลับมาตั้งที่เมืองแวนด้วย^{๓๑}

ฝ่ายชาวทลที่แขวงเมืองสมแอด เมื่อแตกกองทัพของหลวงจักรปลาดแล้ว ก็พากันไปรวบรวมอยู่ที่บ้านห้วยสารนายมแขวงเมืองสมแอด เพื่อจะพากันไปตั้งอยู่เมืององ แขวงเมืองสิบสองจุไทย กองทัพไทยสืบโศกความดังนั้น จึงส่งกองทัพไปสกัดที่ทลแตกกระจายไปอีก ส่วนกองทัพของหลวงจ่านงบุหงกิจเมื่อได้ค่ายของธอแล้ว ก็ไม่เข้าทำลายค่ายธอ แต่ใจ

ลูกแตก (กระสุนปืนใหญ่ก็คดสักหรือสายชะนวน) ยั้งซ่อนไว้ในลำบ ประสงค์จะให้พวกชอกหลิม
 เขามาในตาบและไต่รับอันตรายจากลูกแตกเหล่านี้ ซึ่งก็ไต่ผลเป็นอันดี กล่าวกันว่าพวกชอก
 มีความกระหน่ำร่ามกองทัพลูกแตก จึงพากันอพยพหนีออกจากลิมสองจุไทที่เป็นเขตของไทย
 ดียใจความว่าจะไปยังหาชาวแขวงเมืองลิมสองจุไท (อันเป็นที่ตั้งขององมา นายชองคำ -
 ๒) ริมยังแม่น้ำเท เพราะฉะนั้นจึงเหลือชอกและไทยผู้ตั้งรักษาชายเมืองขุนและเมือง
 โสยอยู่แต่เพียงเล็กน้อย เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงสั่งให้ทัพหลวงจำนวนบุตทกิจและเจ้าราชวงศ์
 จัดนายทหารไปตีค่ายพวกชอกที่เมืองโสยเมืองขุนเสีย หลวงจางงบุตทกิจจึงสั่งให้นายทหาร
 ยกกำลังไปตีค่ายชอกตามคำสั่ง ซึ่งก็ได้ในเวลาต่อมา พวกชอกพากันหนีออกนอกพระราชอาณา
 เขตทั้งสิ้น

พวกชอกพากันกลับเข้ามาในพระราชอาณาเขต

ในกลางปีพ.ศ.๒๔๕๕ นั้นเอง เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้บันทึกไว้ว่า เมื่อฝนเริ่ม
 ตกชุกลงมา ทหารกรุงเทพฯ ก็เจ็บป่วยล้มตายลงเป็นอันมาก จนเกือบจะไม่มีคนคิดเหลือ
 กองทัพที่ออกไปปราบชอกจึงจำกององคการรบและรักษากายนิ่งไว้ ขณะนั้นพวกชอกที่ยังเหลืออยู่
 จึงกลับมาที่ค่ายมั่นใจของหลวงพิชัยรปลาด นอกจากนั้นพวกชอกก็เกิดเป็นเงืองขึ้น เจ้ารวม
 กำลังทัพพวกชอกเพียวปล้นละคมมาแล็กเมืองน้อยทั่วไป

เมื่อฝนชุกขึ้นแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็กำหนดให้ทัพกองทัใหญ่ที่เมืองชอนต่อไป
 ทวยเหตุที่ว่า หัวพันห้าทั้งหกทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ได้ไปปราบชอกราบคาบไปแล้ว สมควร
 จะจัดการปกครองให้เรียบร้อย เมืองชอนเป็นหัวเลที่อาจจะคิดต่อกันแดนต่างๆ ไ้มาก ใน
 ฉะนั้น ชาวบ้านต่างเริ่มทำนา บ่อเป็นการค้าที่จะหยุดพักเกือบอปรรวบรวมเสบียงอาหาร
 อีกประการหนึ่งการ เงินทัพในฤดูฝนนี้เป็นความลำบากมากอีกด้วย

ทหารตามลาบต่างๆ ที่ตั้งแยกย้ายอยู่หลายแห่งในลิมสองจุไท เริ่มเจ็บป่วยกันมากขึ้น
 เนื่องจากฤดูฝนมาถึง เมื่อพวกชอกไต่ทราบความอันนี้ จึงพากันยกกลับมอลอมคายต่างๆ ที่
 ต้องเสียไปในแกกองทัใหญ่ คือที่สมแอกเจียงค้อ เมืองโสย เมืองแวน เมืองขุน เจ้าหมื่น
 ไวยวรนาถมีความวิตกกลัวเหตุการณี่นี้เป็นอันมาก เนื่องจากทหารเจ็บมากไม่อาจตั้งให้
 ทหารดอบกลับมารวมกันที่เมืองชอนได้ ในขณะนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ระลึกความคนใจนำ
 จดหมายจากหัวพันอั้งยี่ในกรุงเทพฯ มาควย ซึ่งหัวพันอั้งยี่ไต่แนะนำไว้ว่าจะปรีะโชนัน
 เมื่อดังคราวัชขันตองการ จะคิดต่อกันหัวพันอั้งยี่อ้อไคว่าเป็นอั้งยี่เหมือนกัน เจ้าหมื่นไวย-
 วรนาถเกรงว่า พวกชอกชองคำขององมาซึ่งตั้งอยู่หาชวจะพาพวกมาสมทบกับชอกในหัวพันใจมตี
 ทัพไทย ก็จะเป็นการเพิ่มความลำบากแก่ทัพไทยอันอีกเป็นอันมาก จึงแต่งหนังสือในกายตง

ซึ่งได้รับแต่งตั้งจากไทยให้เป็นพระสวามีภักดีสยามเขตดีไปหาองบมา แจ้งแก่องบว่ากองทัพล
มีความประสงค์ที่จะปราบปรามพวกข่อที่มาทำการโจรกรรมในพระราชอาณาเขตเท่านั้น ขอ
อย่าให้องบมาความเกรงกลัวเลย ให้รีบเข้ามาหากองทัพลีภัย แม้ทัพลจะขยับเขย่งออกไป

ต่อมาหลังจากนั้นอีกประมาณ ๑ เดือน องบมาแห่งเมืองท่าชวาและวงล้อมสองจุไทก็
แต่งใจซึ่งเป็นนายทั้งสองชื่อวานเล่าแน่อีหนึ่งสื่อมายังกองเจ้าเมืองแจ้งว่ามีความยินดี
จะเข้าสวามีภักดีต่อกรุงเทพฯ และต่อกองทัพลีภัย เพราะขณะนั้นตนก็ไม่มีที่อยู่อาศัยแล้ว (ใน
คังเกียประเทศโคซิมโลทวอออกไปแล้ว - ตอนที่ ๒) นอกจากนี้ยังสัญญาจะเรียกกองทัพล
ที่มาร่วมความกอบกู้ไทยกลับเสียด้วย ในขณะที่เวลานั้นก็อาสาจะช่วยเกลี้ยกล่อมกวางกอบกู้
ในมาสวามีภักดีต่อไทย^{๕๖}

ในระหว่างเวลาที่องบมายังไม่มาขอสวามีภักดีต่อกองทัพลีภัยไทยนั้น พวกข่อก็พากันรวบรวม
กำลังจากราษฎรและจ้างฮองชงคำจากองบมาล้อมค่ายบ้านโคกของหลวงคัมภีร์ปลาศ เนื่อง
จากพวกข่อรู้ว่าทหารเจ็ญ่วยมาก อาศัยที่กองทัพลีภัยในลูกแตกแชนไวรอมค่ายลอบกระชุก
เมื่อขอเข้ามาใกล้ ทำให้ขอเสียชีวิตมากจึงไม่อาจตีหักเอาค่ายกลับคืนไปได้ โคกค่อมไว
ทางๆ เท่านั้น. ในขณะนั้นกองทหารไทยที่คังกองรักษาคนเคิมทางมาไกลมานโคกค่อมไว
พวกขอเขา จึงเกิดสู้รบกันขึ้น แต่กองทหารของไทยมีคนน้อยกว่าจึงต้องหนีไปเสีย ทั้งนาย
ทหารในที่รบก็เสียชีวิตไป ๑ คน ส่วนอีกคนหนึ่ง (ร้อยโท เอื้อน ชูโต) นั้น โคกค่อมไวพวก
ขออย่างทรหดและฆ่าฮองชงคำตายลงเสียถึง ๓ คน กวางกอบกู้ซึ่งโคกค่อมไวเข้าสวามีภักดีต่อกองทัพลี
ภายหลังแล้วว่ามีผลให้กำลังของพวกข่อลดน้อยลงแต่ก็มา ขณะนั้นขอก็กำบังซึ่งคุมคนจะ
ขึ้นไปหาองบมาทูลเขา จึงบอกกำลังเขาช่วยโจมตีพวกข่อที่ล้อมค่ายบ้านโคกค่อมไว ไม่นานพวก
ข่อก็ถอยกลับไปอยู่ตามแควค่อมไว แต่หลังจากนั้น พวกข่อก็ไปรวมกำลังกลับมาล้อมค่ายบ้าน
โคกค่อมไวอีก แต่หากลาเจามาไกลคายไม่เพราะกลัวลูกแตก^{๕๗}

ฮองชงคำและฮองเหลียงขอมสวามีภักดีต่อกองทัพลีภัยไทย

ในขณะที่กองทหารของไทยกำลังเข้าตาจน ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นในหมู่ทหารทุกค่าย
นั่นเอง ความเลาแฉนายรอนของพวกข่อซึ่งคำท่าชวาก็มาถึงและมาขอสวามีภักดีตั้งที่โคกค่อม
แล้วในตอนนั้น ไทยโคกค่อมไวแห่งหนອງฮองชงคำทำสัตย์สาบานสามธรรมเนียมจีนฮอง "ขอเป็น
ข้าขอบขัณฑสีมา มีโคกค่อมไวเป็นเสี้ยนหนามศัตรูแผ่นดินอีกต่อไป" นอกจากนี้องบมานายฮองชงคำ
ยังอาสาเกลี้ยกล่อมกวางกอบกู้นายฮองชงเหลียงให้สวามีภักดีต่อไทยด้วย เพียงแต่ขอสัญญาให้
ทัพลีภัยคืนบุตรภรรยาของกวางกอบกู้ที่กองทัพลีภัยจับไปโคกค่อมไวของเหลียงเสีย ในเวลาต่อมา
กวางกอบกู้ก็ได้นำภรรยาของเขาสวามีภักดีต่อกองทัพลีภัย และโคกค่อมไวสาบานต่อหน้าพระบรม

ฉายาลักษณ์

เมื่อพวกฮ่อได้เข้ามาสวามิภักดิ์มากันครั้งนี้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงวางนโยบายในการจัดการกับพวกฮ่อใหม่ เจ้าหมื่นไวยวรนาถมาคิดเห็นว่า พวกฮ่อส่วนใหญ่ก็เกรงชามกำลังทัตไทยแล้ว ควรจะจัดให้พวกฮ่อใหม่ที่ทำกินเป็นหลักแหล่งที่แน่นอนและตั้งหัวหน้าขึ้นปกครองกันเองเหมือนชาวจีนที่ได้เข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารทั้งหลาย ซึ่งจำแนกจากกรุงเทพฯ เป็นหมู่ทั้งตนเองเช่นนี้แล้ว ราษฎรที่เข้มแข็งคนฮ่อก็จะไม่อาจมารบราสาพันกันฮ่อได้ และฮ่อก็ไม่อาจทำการปล้นสะดมต่อไปโดยอ้างว่าเพื่อการป้องกันตัวโคกค่ายเช่นกัน อีกประการหนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถคิดว่า ถ้าเรากำลังขมิบไล่พวกฮ่อให้ออกจากพระราชอาณาเขต เมื่อกองทัพกลับไปแล้ว พวกฮ่อก็จะรวมกำลังกันกลับเข้ามาทำบ้านเมืองอีก กองรบสู้กันไปไม่มีที่สิ้นสุด และต้องไล่กองทัพจากกรุงเทพฯ มาปราบฮอบ เพราะพวกฮ่อหากถ่วงกองทัพจากหลวงพระบางไม่ นอกจากนั้นยังอาจใช้พวกฮ่อที่ขมมาสวามิภักดิ์กันช่วยปราบฮ่อพวกอื่นที่ยังตั้งขัดแข็งอยู่ได้ ประโยชน์ที่จะได้รับก็คือทำให้แดนที่ปราศจากความสงบสุขมาได้ถึง ๒๐ ปี โดยยุติการปล้นสะดมลงเสียเพื่อที่ราษฎรและพวกฮ่อจะได้ตั้งหน้ามาหากันเป็นประโยชน์กันแน่นอนสืบไป

พวกฮ่อและชาเจียงระดมตีค่ายที่เมืองซอน

ในเวลาใกล้กับที่พวกฮ่อของคำและขงเหลือลงมาสวามิภักดิ์ที่กองทัพนั้น พวกฮ่ออีกพวกหนึ่งและชาเจียงก็ใจชั่วว่าทหารในค่ายเมืองซอนขมเจ็บลงมาก จึงฉวยโอกาสบุกเข้ามาหมายจะตีค่ายกองทัพไทยในแตก ในเวลานั้นมีทหารที่ไม่เจ็บอยู่ในค่ายเมืองซอนรวมทั้งเจ้าหมื่นไวยวรนาถด้วยเพียง ๑๑ คนเท่านั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถไปปลุกใจทหารในอีกเข็มนั้นอีกทั้งทหารเหล่านั้นความมีกำลังใจก็เปี่ยม จึงพร้อมที่จะรับมือพวกฮ่อและชาเจียง อย่างไม่รู้ตัวตามกองทัตศูจะยกมาถึงค่าย เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ส่งทัพหน้าออกสกัดและถ้ามมีโอกาสก็ให้โจมตีค่ายของศัตรูใจเสีย ปรากฏผลว่าทหารไทยอาจตีค่ายของฮ่อและชาเจียงแตกด้วยอำนาจของปืนใหญ่ที่มีไปในกองทัพ ในครั้งนั้นด้วยความแคล้วทหารไทยไล่ชาชาเจียงและพวกฮ่อตายลงเป็นอันมาก

องค์นายฮ่อขงเหลือขมสวามิภักดิ์

หลังจากรักษาค่ายเมืองซอนไว้ได้ประมาณ ๓ เดือน ซึ่งเป็นระยะที่จะหมดหน้าฝน และกองทัพเริ่มจะดำเนินการขึ้นต่อไปแล้ว ก็ยกเข้าไปจัดการบ้านเมืองในทิวสองจุไท องค์หัวหน้าพวกฮ่อขงเหลือซึ่งแตกหนีกองทัพไปจากเมืองฮุน ไทหาสมัครพรรคพวกมาขอสวามิภักดิ์

คองกองทัต กวยเหกคังนิน ทวกรอองเหล็องซังหำการปลอนสะคมอู๋ในหวัทั้นหำหังทกจิง
เป็นอันถูกปรามและเกลือกกลมไให้รีบรอบหมลคังคัมคันเป็นกวนมา

ความเข้าใจผิดของนักเขียนฝรั่งเศส

เนื่องจากว่าในท.ศ. ๒๔๒๕ นี้ ส่วนใหญ่ของพวกฮ่อที่สำคัญ มีกำลังมาก มักจะ
เราสวามิภักดิ์คองกองทัตเพราะการ เกลือกกลมหรืออย่างใดก็ตามที่ แต่คองกองทัตไทยเป็นญ
ปรามปรามควบกำตั้งจนคองหนืออกนอกพระร ราชอาณาจักรนั้นน้อย คอยเหกคังนิน หลักฐาน
ของฝรั่งเศสส่วนใหญ่โดยเฉพาะในรายงานของปาวีซึ่งเดินทางเข้ามาในดินแดนลาวหลังจาก
ที่ไทยยกทัพเข้ามาเกือบปีเต็มจึงมักกล่าวว่า ในครั้งนี้ไทยไม่อาจปราบฮ่อได้ จึงความคอง
หนึ่งในรายงานการสำรวจของปาวี ภาคที่ ๓ ซึ่งเขาเป็นผู้เขียนเอง

คองทัตของสยามซึ่งออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายนไปยังหลวงพระบางก่อน
อื่นไปพยายามที่จะทำให้คองใจรดยออกไปด้วยกำลัง แต่คองหนำที่ส่งออกไปรบกับพวก
ฮ่อ โดยอยู่ในความควบคุมของนายร้อยเอกคนหนึ่งซึ่งสำเร็จการศึกมาจากโรงเรียน
ทหารแห่งเวียนนา ได้ถูกกลมใจมคิและหำสามเสีย แม้หัตถ์ก็ถูกระคาย คองทัตฮ็อกอง
หนึ่งถูกลมที่เมืองเฮ็ค จำคองหำสัญญากับพวกฮ่อและลาตอบไปเสีย เมื่อแม่ทัพของ
สยามได้เห็นอยู่เองแล้วว่า คองทัตไม่มีกำลังพอเช่นนี้ ในระหว่างฤดูหนาวของท.ศ.
๒๔๒๕-๒๔๓๐ จึงเสนอให้พวกหัวหน้าชาวฮ่อทั้งหลายในสยามรับอำนาจของสยาม (ใน
ดินแดนเหล่านั้น) ซึ่งก็มีนัยว่าจะปล่อยปะละให้ดินแดนเหล่านั้นอยู่ในสภาพเดิมต่อไป โดย
พวกฮ่อคองอยู่ในความสงบ หัวหน้าฮ่อทุกพวกยอมรับขอเสนอนี้ยกเว้นหัวหน้าพวกฮ่อ
อง เหล็องซังคังอยู่ที่เมืองไล

ข้อความดังกล่าวนี้ ปาวีอ้างว่าได้สืบสวนมาจากพวกกรมการลาวและชาวบ้านที่ใคร
เห็นเหตุการณ์ อย่างไรก็ตามจากการที่ได้ศึกษาหลักฐานข้างไทยแล้ว จะเห็นว่าข้อความ
ที่ปาวีเอายังห่างไกลจากความที่น่าจะเป็นจริง อาจจะมีความจริงอยู่บ้างว่า ในขณะที่
คองทัตกำลังอ่อนเปลี้ยเพราะความไข้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถยอมจะนับคัมข้างที่พวกฮ่อยอม
มาสวามิภักดิ์ ตลอดจนบางโอกาสก็เกลือกกลมไให้ยอมสวามิภักดิ์ แต่คั้งนี้ก็เป็นพระบรม
ราโชบายของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่จะให้ทำเช่นนั้นมาคั้งแต่คนแล้ว เพราะฉะนั้น
จะกล่าวว่าคองทัตไทยประสพความล้มเหลวในการจัดการกับฮ่อยอมไม่ได้ ในเมื่อได้กระทำ
ทุกอย่างสำเร็จตามนโยบายที่ไว้กว้างไว้แต่คนแล้ว อีกประการหนึ่ง คั้งที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ได้อธิบายไว้เองว่า การขับไล่ฮ่อออกจากราชอาณาจักรเขมร นั้น ไม่เป็นวิธีที่ลอบคอบในการ

จะจับปัญหาเรื่องข้อให้เด็กชาโคโยมีผลระยะยาวเลย เพราะเมื่อกองทัพกรุงถอยกลับแล้ว พวกข้อก็จะรวมตัวกันเข้ามาปล้นสะกดอีก ชาวและนักเขียนฝรั่งเศสในยุคนั้น มักจะจับปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับการกระทำของรัฐบาลไทยไปในแง่ของถาบันยีนดิทธิเกี่ยวกับดินแดนเสมอแท้ที่จริงแล้วน่าจะเชื่อได้ว่า ในขณะที่รัฐบาลไทยมีใจเต็มใจว่าคืนแดนหลวงพระบางตลอดไปจนอย่างน้อยก็ถึงหัวพันห้าทั้งหกนั้น ไทยมีสิทธิอย่างเต็มที่แก่ญ่เคียว จริงอยู่การปราบฮ่อ อาจจะเป็นหนทางหนึ่งที่ไทยจะคิดหนทางมิให้ฝรั่งเศสอ้างความไม่สงบในดินแดนเหล่านั้นเข้ามาแทรกแซงได้ แต่ไม่ใช่เป็นการตั้งทหารเข้าไปบังคับให้กรมการและพวกฮ่อยอมรับรองสิทธิของไทยเป็นแน่ (๑)

การเปลี่ยนพื้นดินสยามสองจุไท

เมื่อได้ปราบฮ่อในหัวพันหมกคืนแล้ว ประจวบกับเป็นเวลาใกล้จะสิ้นฤดูฝน เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงดำริที่จะยกกองทัพ "ขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ให้ตลอดขึ้นไปถึงเมืองสิบสองจุไท และจะโยกทัพกลับทางไปจักราการ เมืองแดง" ความดำริที่จะยกขึ้นไปถึงเมืองแดงและสิบสองจุไทนี้ไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือเป็นความคิดของเจ้าหมื่นไวยวรนาถเอง เกี่ยวกับนโยบายที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวางไว้ใหม่แก่ทัพทั้งสองตั้งแต่ยังไม่ออกจากพระนครนี้ ไม่กล่าวอย่างแน่ชัดให้กิจการอย่างไรที่ดินแดนสิบสองจุไท ไม่ทราบพระราชหัตถ์ถ้อยคำที่พระราชทานเจ้าหมื่นไวยวรนาถพาคองทัพถึงสิบสองจุไท ก่อนที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถจะโยกเข้าไปในสิบสองจุไทจริง ๆ แล้ว อย่างไรก็ตามความคิดที่จะยกทัพเข้าไปจัดการในสิบสองจุไทนี้ไม่ใ้เห็นเกิดขึ้นเมื่อได้ปราบฮ่อในหัวพันเสร็จเรียบร้อยแล้วโดยรวดเร็วอีกสักอย่างแน่นอน เนื่องจากว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้กล่าวถึงเรื่องนี้อย่างแน่นอนในแผนการที่โยกกองทัพไว้ที่หลวงพระบางแล้วว่า เมื่อได้ปราบฮ่อในหัวพันเรียบร้อยแล้วก็จะเดินทัพต่อไปยังสิบสองจุไท

ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อนว่า พระวิภาวดีรังสิตซึ่งไทยเคยส่งไปมาทำการสำรวจดินแดนเข็วร้างแบบที่ทั้งค.ศ. ๒๔๒๒ นั้น ได้รวมแคว้นสิบสองจุไทไว้ในอาณาเขตของไทยด้วย ด้วยเหตุดังนั้น จึงน่าเชื่อว่าความเข้าใจของข้าราชการชั้นสูงทั่วไปของไทยในขณะนั้นจะเห็นได้ว่า สิบสองจุไทเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักรอย่างไม่สงสัยสงสัย อาจจะ

(๑) ดังที่กล่าวในต้นของบทเข็วสิบสองจุไท เนื่องจากว่านโยบายของไทยคือคืนแดนนี้ไม่ยอมจะแน่นอนมาตลอดเวลา จนบางครั้งแม้ทัพยังคงอยู่ตามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อความแน่ใจ

มีบุคคลเพียงคนเดียวเท่านั้น ที่ไม่แน่ใจว่าการทำเนียบไปมาอย่างนี้ เกิดจากเหตุใดถึงถึงสอง
จุโหนมาเป็นของโทยอย่างนั้นอนจะใหม่ลคกับประเทศหรือเปล่า และบุคคลผู้นั้นคือพระมค
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง (๑) เจ้าหมื่นไวยวรนาถไม่เคยตามไปยังรัฐบาล
ที่กรุงเทพฯ เอยว่าจะจัดการกับถึงสองจุโทยอย่างไร คราวจนเมื่อตัวท่านเองได้เดินทัพ
เข้าไปในถึงสองจุโทยแล้ว

อุปสรรคสำคัญในการเดินทัพเข้าถึงสองจุโทยในครั้งนั้นก็คือเรื่องเสบียงอาหาร ตาม
แผนการที่วางไว้ที่หลวงพระบาง กำหนดให้หลวงพระบางเป็นผู้จัดการวางเสบียงไว้รอกอง
ทัพเป็นแนวจากหลวงพระบางไปจนถึง เมืองแดง (ทำให้เข้าใจไปได้ว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ไม่เคยคิดจะยกทัพไปถึงเมืองใด หรือยึดแม่น้ำแพขายพระราชมารดา เขตตามความเข้าใจของ
พระวิภาวดีภควดีและตัวท่านเองเลย) แต่ด้วยเหตุนี้ก็ไม่มีหลักฐานแน่ชัด หลวงพระบาง
ไม่ได้นำอาหารที่ไปตกลงกันไว้ ในขณะที่หัวทัพก็เพิ่งพ้นจากการถูกลบสนระดมของพวกผอ
เสบียงอาหาร บังคับหรือ ทำให้กองทัพไม่อาจเรียกเกณฑ์เสบียงอาหารในมากหรือตามต้องการ
ได้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงมีทางเดียวที่จะทำได้ คือยกทัพเข้าถึงสองจุโทยด้วยขนาดของ
กองทัพที่เล็กตง โดยหักทางจากเมืองซอนไปเมืองแดงที่เดียว เพื่อไม่ให้ของเสบียงเวลาเดิน
ทัพนานวันอันจะคงถึงมือเสบียงอาหารมากไป อุปสรรคทำให้โทยไม่อาจยกทัพใหญ่
ขึ้นไปถึงสองจุโทยในครั้งนี้มีผลอย่างสำคัญต่ออนาคตของโทยในถึงสองจุโทยภายหลัง ความ
ล้มเหลวต่างๆ ของเจ้าหมื่นไวยวรนาถในถึงสองจุโทยนั้น ส่วนหนึ่งเริ่มค้นขึ้นในเรื่องนี้

กิจการอีกอย่างหนึ่งที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถคงจัดการ ก่อนที่จะเข้าไปในถึงสองจุโทย
ก็คือ จัดการให้องบราณของคำโงมาทำสัจย์สาบานด้วยตนเองต่อกองทัพเสียก่อน ถึงที่
โคกลาวแล้วในเขตที่ ๒ ว่า ในระยะนี้พวกขอในถึงสองจุโทยที่มีอำนาจมากที่สุดคือกององมา
ซึ่งตั้งอยู่ตำบลท้าววานี้ ถึงแม้ว่าองมาจะโงมาสวามิภักดิ์ต่อกองทัพแล้วก็ตาม แต่ตัวองมา
เองยังหาใจหาสัจย์สาบานต่อกองทัพไม่ ด้วยความไม่ไว้วางใจ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึง
ตั้งใหม่แม่ทัพอีกคนหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ที่ตบแอก รับองมาภักดิ์ทำสัจย์สาบานเสียก่อน และเมื่อแม่ทัพ
ขึ้นไปถึงตบแอกจะโทยองมาที่นั่นและจัดกิจการบางประการ ของถึงสองจุโทยกับองมาเสีย
แต่อย่างไรก็ตามองมาไม่เคยใจหากระทำสัจย์สาบานต่อกองทัพด้วยตนเอง หรือใจหาพบ
เจ้าหมื่นไวยวรนาถเลย คราวจนเจ้าหมื่นไวยวรนาถเดินทางไปถึงแดง หังนี้ก็จะเกิดจาก

(๑) คราวนี้เป็นความเข้าใจของผู้เขียนเอง

เหตุผลประการใดไม่ทราบชัด นอกจากจะมีกล่าวอยู่ในรายงานของพระวิภาวดีภิกษุณีว่า
องอาจมีความเกรงกลัวกองทัพไทยเป็นอันมากจนกระทั่งหลีกเลี่ยงการเข้าหากองทัพทุกวิถีทาง
โดยหาทางแก้อีกต่างๆ เช่นต้องอยู่ในงานวันเกิดของขาม้าง หรือไม่อาจมาโคตเพราะคง
อยู่เช่นวิญญูของขาม้างอีกคนหนึ่งของเขาบ้าง

ครั้งที่โลกกล่าวแล้วว่า ท้าวโลและพระสวามิภักดิ์สยามเขตเป็นศัตรูกันอย่างรุนแรง
การที่กองทัพโคตวัพระสวามิภักดิ์สยามเขตมาไว้ในกองทัพด้วยครั้งนี้ ยังไม่อาจพิจารณาได้
ว่าพระสวามิภักดิ์สยามเขตมีความรักคือไทยโดยซื่อตรง เนื่องจากว่าพระสวามิภักดิ์สยามเขต
เป็นผู้ที่ประสพความพราภัยในการแย่งชิงอำนาจกับท้าวโลในสิบสองจุไทยชนิด (เมืองแดง)
และคงหลบหนีเพื่อเอาชีวิตรอดเข้าไปหาหลวงพระบางเพื่อขอความช่วยเหลือ เมื่อกองทัพ
ไทยยกเข้ามาในครั้งนี้ พระสวามิภักดิ์สยามเขตไม่มีทางเลือกอื่นใดก็ไปก้าวการให้ความร่วมมือ
กับไทย เพื่อคนจะโคตกลับไม่มีอำนาจในเมืองแดงอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตามการสวามิภักดิ์
ของพระสวามิภักดิ์สยามเขตก็เป็นประโยชน์ต่อกองทัพไทยบ้าง เช่นเป็นผู้นำทางในฐานะยู
ภูมิประเทศดี และเป็นผู้นำอาสาเสี้ยมทอมองมาให้สวามิภักดิ์คือไทยจนเป็นผลสำเร็จ
ด้วยเหตุดังนั้น น่าจะเชื่อได้ว่า ความสงสัยทั้งหมดของท้าวของพระสวามิภักดิ์สยามเขต ซึ่ง
เจ้าหมื่นไวยวรนาถอาจจะเคยมีมาก่อนจึงค่อยๆ ถูกล้มลง และเมื่อพบความระแวงในหัว
พระสวามิภักดิ์สยามเขตเสียแล้ว เช่นนี้ ความระแวงทั้งหลายคงจะหันไปหาศัตรูของพระสวามิ
ภักดิ์สยามเขตคือท้าวโล จากพงศาวดาร เมืองแดงและพงศาวดาร เมืองโลซึ่งได้สืบสวน
เรื่องราวจากกรมการที่ภักดิ์ต่อพระสวามิภักดิ์สยามเขตและท้าวโลกาลำดับ ทำให้เห็นข้อ
กล่าวหาซึ่งกันและกันระหว่างพระสวามิภักดิ์สยามเขตและท้าวโลอยู่ข้อหนึ่ง คืออ้างถึงกล่าวหา
อีกฝ่ายหนึ่งไม่ภักดิ์คือหลวงพระบางหรือไทย แต่เอาใจออกห่างไปเข้ากับขาม้าง น่าจะเป็นไป
ได้ว่า ความคิดเช่นนี้ของพระสวามิภักดิ์สยามเขตคงจะได้เป็นที่รู้ถึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถบ้าง
และเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถเกิดความไว้วางใจพระสวามิภักดิ์สยามเขตเสียแล้ว คงจะค่อนข้าง
เชื่อคำพูดของพระสวามิภักดิ์สยามเขตอยู่ไม่น้อย เพราะฉะนั้นการยกทัพเข้าสิบสองจุไทย
ในคราวนี้จึงกระทำไปโดยไม่ไว้วางใจท้าวโลตลอดเวลา จะเห็นได้ว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ไม่มีแผนการที่จะยกทัพขึ้นไปถึงเมืองโลซึ่งเป็นแดนที่ท้าวโลมีอำนาจอย่างสูงเลย ด้วยความ
เชื่อมั่นว่าอาท้าวโลบริสุทม์มีความรักคือไทยจริงแล้ว ท้าวโลก็ควรจะลงมาหากองทัพที่เมือง
แดงเอง ในเมื่อขณะนั้นเมืองแดงก็อยู่ใต้อำนาจเมืองโลอยู่

ความกล้าของเจ้าหมื่นไวยวรนาถที่ยกกองทัพเข้าไปในสิบสองจุไทย โดยขาด
การเตรียมเสบียงอาหารและความพร้อมเพรียงต่างๆ นอกจากนั้นยังด้วยความไม่ไว้วางใจ

ท้าวโลซึ่งมีอำนาจทั้งในทางนิคมและพศุคิน้อยอยู่ในแดนนี้ ซึ่งความไม่ไว้วางใจยิ่งเพิ่มขึ้น เมื่อใดเห็นใบมอกของนายทัพซึ่งเดินทางตรงหน้าไปก่อนเช่นนี้ ทำให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถไม่สามารถจะทำอะไรที่เหมาะสมใดหลายอย่าง เป็นคนว่าตาเจ้าหมื่นไวยวรนาถมีกำลัง กองทัพที่เข้มแข็งและพร้อมเพียบพร้อม ก็ยอมจะเดินทางเขาไปถึงเมืองแกลงได้โดยบุตรท้าวโล จะไม่กล้าทำอันตรายบางอย่างใดเลย และจากเมืองแกลงเจ้าหมื่นไวยวรนาถยอมจะเดินทัพ คอลไปตั้งเมืองโลทรอมการบุตรท้าวโล ทำให้ท้าวโลหันกลับมาตั้งทัพขอยางจริงจึง จัดการระงับความบาดหมางระหว่างท้าวโลและพระสวามีภักดีสยามเสกเสียบให้เสร็จสิ้นไปจน เป็นที่วางใจได้ แต่ถึงที่ใดเห็นแล้วว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถไม่อยู่ในฐานะที่จะดำเนินการ อันอาจหาญเช่นนั้นใดเลย

เจ้าหมื่นไวยวรนาถใจนั้นก็คิดการกักสันใจของท่านในเรื่องนี้ไว้ว่า

วันนี้เราใจคิดเห็นว่าราชการเมืองแกลงนั้น เจ้าเมืองโลยังเข้ามาเกี่ยวข้องกับชัชชวราง อยู และเห็นวาทาคศที่หัวเมืองสิบสองจุไทยจนแตกไปไม่เป็นบ้านเป็นเมือง ราษฎรได้ รับความเดือดร้อนมาก (๑) ครั้นกองทัพยกกลับมาพักก็คิดจะต่อสู้ มาตั้งพักทางอยู่ แคนหาเหวากลัวพระสวามีภักดีซึ่งกองป้องกันตัวดังนี้ การที่เป็นดังนี้เราเห็นเป็นประ โขชน์แก่บ้านเมืองมาก ฉะนั้นวาทายังจะขึ้นเลี้ยงทวดท้าวโลเอาไว้ เมืองสิบสองจุไทย ก็หายังเป็นสิทธิ์ของกรุงเก่า ไต่ไม่... เราจึงคิดจะคิดเสียให้ขาด คิดแล้วเราใจ ปรึกษาล่วงจางนงพุดอกิจมาตั้ง ให้รับอาสาไปจับลูกท้าวโลมาให้ได้ทั้งสามคน ฉะนั้น รอดอนโทกองทัพใหญ่ยกไปถึง กลัวมันเห็นตกใจก็จะหนีไปเสีย ราชการก็จะลำบากมาก ขึ้น หลวงจางนงพุดอกิจไม่อาจรับมีบทลัวอีกเอื้อนเสีย... เราจึงถามหลวงจางนงพุดอกิจ หลวงจางนงพุดอกิจก็รับอาสาชิงแรงรับว่าจะทำการให้สำเร็จ... ๒๓

ด้วยเหตุดังนั้น หลวงจางนงพุดอกิจจึงถูกส่งตัวขึ้นไปเมืองแกลงก่อน ส่วนกองทัพก็คิด ตามไปภายหลัง ครั้นเดินทางไกลจะถึงเมืองแกลง เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงสั่งทัพพลลงที่นั้น ควบยกลัวจะรู้ถึงบุตรท้าวโล อาจทำให้ตกใจหนีไปเสีย แต่ในเวลาดังนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ก็ได้รับใบมอกจากนายทัพที่ขอยางไปเมืองแกลงก่อนว่า บุตรท้าวโลซึ่งมี คำสาม คำลา และ บางเบี่ยน คมกำลาประมาณ ๑๕๐ เศษ เป็นพวกเมืองโลบางทวดช้อย่าง (คือออกที่ท้าวโล เลี้ยงเอาไว) ยกไปตั้งค่ายชุกสนามเพลาะที่มานเจียงจันทร์ระยะทางไม่ห่างจากเมืองแกลงนัก แต่ตัวบุตรท้าวโลยังไปมาหาสู่กับทัพไทยที่ล่วงหน้าขึ้นไปจัดเสบียงอาหารคืออยู่ แต่การยกกองทัพ เข้าไปจับนั้นหาไม่ได้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงตั้ง "โทษาคำสามกำลาบางเบี่ยนทั้ง ๒ คน

มาตุจฉาเล่าโลม และระวังไว้อำนาจให้สะทึงสะเทือนและหมยหนีไปได้ รอให้กองทัพใหญ่บุก
ขึ้นไปถึงเสียบก่อน๒๑

ในปลายปีพ.ศ.๒๔๒๕ (เดือนธันวาคม) นั้นเอง กองทัพไทยก็ยกขึ้นไปถึงเมืองแดงพร้อม
กัน เมื่อกรมการนำตัวบุตรท้าวโลตทั้ง ๓ มาพบเจ้านมโวยวรรณารถที่ดำเนินมาถึงกองทัพ
เจ้านมโวยวรรณารถจึงสั่งให้จับตัวคำสาม คำลา นางเมียน และท้าวซุนที่เข้าเป็นกำลังด้วย
ไว้ไปคุมขังเสีย แล้วสั่งให้ทำลายค่ายและหอรบ เก็บอาวุธมาจนสิ้น ทวงขอและชาวเมือง
ไล้ชอกभीเสากันหนีแตกแยกไปสิ้น ในขณะที่เวรกันท้าวชาวเมืองโลกก็พากันมาร้องทุกข์เรื่อง
ถูกบุตรท้าวโลกกดขี่ข่มเหง

แม่ทัพและบรรดานายทหารชั้นรองๆ ก็เจ้านายเมืองหลวงพระบางไปปรึกษากันเกี่ยวกับ
กัมการดำเนินนโยบายต่อไปกับเมืองโล ค่างพร้อมกันเห็นว่า ท้าวโลมีความผิดหนักนั้ประมาณ
เมืองหลวงพระบางและกรุงเทพฯ โดยกดขี่ข่มเหงราษฎร ทั้งยังมีใ้คนมาบจะอ่อนน้อมโดยสุจริต
อีกด้วย จึงสมควรจะเอาตัวบุตรท้าวโลทั้งสามไปซึ่งเป็นตัวจ่านำ ถ้าท้าวโลจะทำการคดดู
ก็จะปรามปราม ถ้ายอมโดยดีก็จะให้อยู่ในเมืองโลต่อไป๒๒

ในเมื่อกองทัพไทยจับบุตรท้าวโลแล้ว เป็นเวลาที่พระวิภาควรรตซึ่งถูกส่งมาทำการ
สำรวจแผนที่พร้อมทั้งกองทัพไทยเดินทางมาถึงเมืองแดงพอดี ความยินดีของพระวิภาควรรต
ทำให้รู้ถึงนโยบายอีกประการหนึ่งของเจ้านมโวยวรรณารถในการจับบุตรท้าวโล ซึ่งตัวท่านเอง
ไม่ใ้บอกกล่าวให้แจ่มแจ้งในนิพนธ์ของท่าน นโยบายดังกล่าวนั้นก็คือ เจ้านมโวยวรรณารถ
หวังว่า เมื่อท้าวโลรู้วามบุตรของตนถูกจับกุมเช่นนั้น ก็จำต้องเดินทางมาเมืองแดงโดยไม่ทำ
อันตรายกองทัพไทย พระวิภาควรรตก็คิดกานเจ้านมโวยวรรณารถอยู่ในใจ เขาขอร้อง
ที่จะอยู่เมืองแดงกับเจ้านมโวยวรรณารถต่อไป แต่เจ้านมโวยวรรณารถไม่ยินยอม เขา
ขอร้องให้อุปการให้เขาเดินทางไปสำรวจดินแดนในสิบสองจุไทยและเมืองโล ซึ่งเจ้านมโวย
วรรณารถก็คิดว่าเขาไม่มีอะไรต้องทำที่นั่นอีกเช่นกัน จึงกำหนดให้เขาเดินทางไปสมแอก
เพื่อพบกับกองทัพไทยบางส่วนที่นั่นและสำรวจหัวพันแทน พระวิภาควรรตกล่าวว่า ถ้าเจ้านม

(๑) ความตรงนี้เห็นใ้คิดว่า เจ้านมโวยวรรณารถก่อนข้างจะเช็ดรอยคำของพระสวามีภักดี
ดังที่ใ้เห็นจากบทที่ ๒ แล้วว่า ในขณะที่นั้นท้าวโลหมคที่ถึงอย่างสิ้นเชิง เพราะถูกขับไล่ไปเป็น
ของฝรั่งเศสและกำหนดบุตรท้าวโลคนสำคัญใ้ไปช่วยสู้ วินัย ทั่ว รมฝรั่งเศสจึงคงกลายเป็น
ศัตรูของฝรั่งเศสไปด้วย เพราะฉะนั้นจึงเป็นการแน่นอนว่าท้าวโลเองก็คงการความคุ้มครอง
จากไทยเช่นกัน

ไววรณารตยินยอมให้เขาไปเมืองโล เขาจะขอรองให้เจ้าหมื่นไววรณารตปล่อยตัวบุตร
ท้าวโลเถิบ ทั้งนี้เนื่องจากว่า พระวิภาควงศลทราพคิดว่า ท้าวโลเป็นบุรุษคนที่มีอิทธิพลมาก
ในดินแดนลาวตอนเหนือ ตลอดจนไปจนถึงสิบสองปันนา^{๖๕}

การที่เจ้าหมื่นไววรณารตไม่ยอมตามความเห็นของพระวิภาควงศลทราพนั้น อาจจะเป็น
เพราะเจ้าหมื่นไววรณารตไม่ยอมจะมีความไว้วางใจในตัวพระวิภาควงศลทราพ เนื่องจากเป็น
ฝรั่งและเป็นนโยบายของรัฐบาลไทยในขณะนั้นที่ไม่ยอมให้ความไว้วางใจแก่ชาวต่างชาติที่เป็น
คนต่างชาติมากนัก แม้นักศรัทธาพระวิภาควงศลทราพเองก็รู้สึก และยังมีรู้สึกอึดอัดด้วยเพราะทำให้การ
ทำงานของเขาไม่คล่องสะดวกนัก^{๖๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงตั้ง
เจ้าหมื่นไววรณารตมาทางพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนอ้าย จ.ศ.
๑๒๔๙ ความตอนหนึ่งว่า "อนึ่งขอคำขมิ้นให้ระวังฝรั่งที่ไปควยใหม่มาก ปากมันยาว ความคิด
มันสูงอย่าให้ฉวยความอับเรา ใคอย่างหนึ่งอย่างใดเลยเป็นอันขาด"^{๖๗}

ควยเหตุครั้งนั้น จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่เจ้าหมื่นไววรณารตต้องป้องกันมิให้พระวิภาคว
งศลทราพมีโอกาสพบกับท้าวโล ซึ่งเจ้าหมื่นไววรณารตเห็นว่า ใคทั้งคนเป็นศัตรูกับไทยและ
ไทยกำลังดำเนินนโยบายปราบปรามอยู่

เจ้าหน่าที่ในขณะสำรวจป่าไว้ไคเล่าว่า เราได้รับคำขอกเล่าจากคำหมื่นและคำไคโดย
ซึ่งอ้างว่าคนก็ถูกไทยจับเช่นกันว่า ทางฝ่ายไทยไคยืนยันว่าจะร่วมมือกับพวกเมืองโลเป็นอันดี
ครั้นคำไค คำสาม คำลา และคำชุย (นางเมี้ยนเมืองแดง) ไคพากันไปเป็นแม่ทัพไทยที่ค่าย
เขียงแล แม่ทัพไทยก็สั่งให้ทหารจับพวกเขามือและขังไว้ในกรงขัง คำไคไคแฉยส่งข่าว
ไปเมืองโลโดยผูกขานกของเขาลงแล้วปล่อยไป^{๖๘}

ในจำนวนบุตรท้าวโลซึ่งถูกไทยจับตัวไว้ไค่นั้น คำลาเป็นบุตรคนสุดท้องและเป็นบุตร
คนที่หนึ่งท้าวโลและภรรยาของเขารักมากที่สุด และอาจจะเป็นเพราะชนชั้นเองที่คำไคท้าวโล
และคำหมื่นบุตรคนโตจัดทัพยกมาโจมตีหลวงทรวงบางเพื่อเรียกตัวคืนและแก้แค้น^{๖๙}

หลังจากที่กองทัพตั้งอยู่ที่เมืองแดงไม่นาน พวกเขาส่งแยกหนีมาจากเขาคูมาตั้งอยู่
ที่เมืองม่วยเมืองลาในสิบสองจุไท เช่นกันก็พากันมาสามัคคีต่อกองทัพ แล้วเจ้าหมื่นไววรณารต
จึงให้หาตัวหาชุมนุมการในสิบสองจุไทมาประชุมพร้อมกัน เพื่อจัดกิจการการปกครองเมือง
ในสิบสองจุไทให้เป็นระเบียบ แต่เนื่องจากว่าผู้ขบในสิบสองจุไทห่อหอบไปเป็นอันมาก เจ้า
หมื่นไววรณารตจึงเกรงว่า เมื่อกองทัพปล่อยไปแล้วจะเกิดเหตุร้ายขึ้นอีก จึงให้ชาวราชการ
ในหลวงทรวงบางเกณฑ์กำลังไพร่พลประมาณ ๒๐๐ คน คึงประจำกำกับรักษาราชการอยู่ที่เมือง
แดง^{๗๐}

ในเวลาต่อมา เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ได้รับลายพระราชนัดดาจากพระมณฑ
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางนโยบายเกี่ยวกับการที่เจ้าองค์ดำนั้นเพื่อป้องกัน
ฝรั่งเศส

มีความขอ ๐ ที่จะยกมอบเป็นไปรเวต ว่าพระวิภาวดีกุลเจงความก่อกองหลวง
เทววงศ์ว่า กายตงพระสวามีศักดิ์สยามเขต เจ้าเมืองแตงนั้นเป็นกรมการงานกว้าง
ขวางมาก ถ้าเราจะจัดการเอาเมืองพวนแต่เมืองเหล่านี้เป็นของเรา การคั้นเล็ก
หนานางเก่าใหม่อันใดกายตงรูทั้งสิ้น ถ้าให้พบกับมองดิเออมาวี่ซึ่งจะเป็นไวคกงซูล
ฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบาง ถ้ากายตงเราเป็นผู้นำแล้วนั่นแล้วจะเสียการ

ในครั้งนี้ เห็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถเอาไปใส่ตอไข่มุกหนึ่งสีไปมาเกลี้ยกล่อมอง
บาทว่าหนานองมาสวามีศักดิ์ออกกองพิศก็เป็นความชอบอยู่ เห็นว่าถ้าเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ได้เข้าไปจัดการถึงเมืองแตง จะอุปมาเห็นใจให้กายตงได้กินเมืองแตงตามเดิม ใจ
ลอกกายตงจะเป็นประการใดก็ประมาณไม่ได้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นคนโศกปะกัน
ขอให้เสียดระที่ใครครวญการหนานองไล่ตลอด ฝ่ายพระวิภาวดีกุลนั้นขอให้เอาหัว
ลงมาเสียดระงูเห่า จึงจะรักษาหัวเมืองเหล่านี้ได้ ในเวลาที่ถึงขลุสอยู่ ถ้าเจ้า
หมื่นไวยวรนาถได้เสียดระที่ใครครวญว่าดี เห็นว่าจะไวใจไม่ใคร่รังคังคำพระวิ
ภาวดีกุลว่า ก็ให้อุปมาว่าจะหากตัวลงมารับมาเห็นใจความชอบ ๒ กรุงเหตฯ อย่าให้
เป็นที่สะดุ้งสะเทือน ให้เอาลงมาทวยในเวลากองพิศจะกลับ ถ้าเห็นว่าจะเป็นที่วาง
ใจใดละก็แล้วแต่จะคิดวางการ ตามแต่ที่จะเป็นประโยชน์ในราชการเถิด^{๑๐}

นอกจากนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระวิตกว่า ฝรั่งเศส
อาจจะคิดความการลงทหารไปทำการในลาวครั้งนี้ก็ได้ เพื่อเป็นการเชื่อเอาไว้ จึงทรงมี
นำวิธีที่จะใจใดค้อมกับฝรั่งเศสเป็นความละเอียดกว่าที่ใดพระราชทานไว้ในพระบรมราโชวาท
ที่เคยไปมาแต่แรกอีก

...เวลานี้ก็เห็นจะยังไม่เห็นเหตุเกี่ยวของกับฝรั่งเศส ระวังแต่หาทางแก้ตัวไว้ในเวลา
ที่จะพูดค้อมกัน เป็นคนว่าเมืองที่อยู่ในระหว่างเขตแดนเหล่านี้ มักจะเป็นเมืองขึ้น
ทั้งสองฝ่ายไปโดยมาก การซึ่งบอกกองทัพหลวงเข้าไปปรายถึงคานคั้น โดยความเจ้าใจ
ว่าเป็นเมืองขึ้นทั้งสองฝ่ายอย่าง ๐ โดยคำเชื่อเชษฐของเจ้าเมืองท้าวเห็นกรมการอย่าง
๐ ~~โดยขอเป็นศัตรูความสุจริตความสงบเรียบร้อยของคนทั้งสอง~~ ทั้งสอง

ฝ่ายอย่าง • เราทำด้วยความมุ่งหมายจะให้ เป็นความสุขแก่ชนทั้งปวงในถิ่นฐานเหล่านี้
นั้น เมื่อที่โลกขยับไถ่จำเป็นเขตแดนชายใด ก็แล้วแต่คอเวอนเมนต์ทั้งสองฝ่ายจะตกลง
-ลงกันในภายหลัง เราไม่คิดที่จะรุกเขตแดนของฝ่ายใดเลย

หลังจากที่ได้จับกุมท้าวโลแล้ว ไม่ปรากฏว่าท้าวโลจะยอมอ่อนน้อมตามความต้องการ
ของไทย หรือมีท่าทีจะขัดขืนอย่างไร คงตั้งอยู่ที่เมืองโลกต่อไปเฉยๆ ในตอนนี้ไม่พบหลักฐาน
ว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถมีนโยบายจะดำเนินการต่อไปอย่างไร นอกจากจะเข้าใจว่าท่าน
คงคิดว่าท่านไปปราบปรามพวกฮ่อและแก้ความสงบเรียบร้อยมาสู่คนแค้นสิบสองจุไทยแล้วเท่านั้น
จึงคิดจะยกทัพกลับ ในศ.ศ.๒๔๒๕ ปลายปีนั้นเอง เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ได้รับทราบพระราช
-สีห์อนุญาตให้เลิกทัพกลับได้ เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็สั่งให้ท้าวธนูในหัวพันและสิบสองจุไทย
ลงมาพร้อมกัน ๓ เมืองหลวงพระบาง เพื่อจะไล่แจ่งฮ่อราชกาแณเจ้าหลวงโขมยพร้อมกัน

เกี่ยวกับการจับกุมท้าวโลนั้น เดิมทีเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้กราบบังคมทูล
รายงานไปยังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงเห็นชอบด้วยกับการ
กระทำของเจ้าหมื่นไวยวรนาถทุกประการ จึงพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ฉบับหนึ่ง ความว่า

“ด้วยจดหมายที่ ๘/๔๔ ว่าด้วยเรื่องท้าวโลจับกุม และเรื่องที่จะจัดการเมืองโลกเมือง
แดงเมืองสิบสองจุไทยนั้น ได้รับทราบแล้ว เราเห็นชอบในการที่พระนายไวยถึกถึก
จะจัดไปปราบปราม แต่ที่ไล่จับไปแล้วทุกประการ เห็นว่าเวลาที่ส่งการ อันใดก็หนัก
แล้ว กองทัพหลวงจะกลับในเร็วนี้...”

แต่หลังจากนี้ประมาณ ๑ เดือน อาจจะเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
-เจ้าอยู่หัวทรงได้รับรายงานจากพระวิภาควรรคหรือไศยมพระวิภาควรรคเลขก็เป็นที่
-องค์จึงเริ่มตั้งเล่ห์ระหัดในการตัดสินใจของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ จะเห็นได้ว่าพระราชหัตถเลขา
ที่มีไปถึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถในตอนนั้น เริ่มมีพระราชหัตถเลขาที่วิภาควรรคในเรื่องท้าวโล
และกายตง

การซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถทำโดยความอุสาหะครึกครองที่จะให้ราชการเป็นหลักฐาน
มันคงกลับไปภายหน้านั้น เป็นความคืบหน้าอยู่แล้ว แต่การเรื่องที่เป็นอันจำเป็นใน
วิภาควรรคเจ้าเมืองโลนั้นก็เป็นการล่วงไปแล้ว ยังมีเรื่องที่น่ากลัวว่าจะเกิดเหตุระแวง
เมืองโลอยู่มาก ให้ลึกลับหาความใจไปว่ากลัวการจะไม่สำเร็จลงได้ในครั้งนี้ แต่ซึ่ง

เราทนายและท้าวขุนลงมากรุงเทพฯ เดิมทนายในครั้งนั้นเป็นการค้าแล้ว ทนายทนายคนนี้เป็นท้าวทักขิเจ้าเมืองโล ถ้าให้อยู่ที่เมืองแดงสอทองก็ที่เราออกอภัยลงมาแล้ว นาทเจ้าเมืองโลจะลิดมาท้าวรายทนายคน แก่คนในเทศซึ่งจะตองเจ้าใจว่า บุตรซึ่งตองจับไว้ทั้ง ๓ คนนั้นเป็นเพราะทนายลิดคิดอ่านขบุง อนึ่งส่วนตัวทนายคนเองนั้น ความอดอยากซึ่งพระวิภาคภูวคตโตแจ้งความไว้เมื่อที่วังทอนว่าเป็นคนใจคอไม่แน่นอน ถ้าโลกลงมาถึงกรุงเทพฯ โศกตองและผูกพันนำใจไว้ใหม่มีความเยื่อใยเกรงรักใคร่จะเป็นการค้ากว่าที่จะไว้ใจ ในเวลานั้นยังวัดกอยช่อเกี้ยว แต่ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางซึ่งจะไปตั้งรักษาเมืองแดงอยู่นั้น จะไม่กล้าแข็งป้องกันเมืองไว้ได้ ถ้าท้าวบ้านเมืองมา ตีก็จะต้องรื้อหากการใหม่ต่อไปอีก แต่จะจัดอย่างไรนั้นก็ไม่ใช่โดย

เอง๑๕
 อนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถโตคิดจะนำเจ้านายสาวและพวกหัวหน้าออลงมากรุงเทพฯ ทนาย การที่คิดนี้ทนายความเห็นว่า เจ้าท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบางก็คิดราชการที่คิดมาหลายปีแล้ว ทาโทนำคนไม่เงินทองและเครื่องราชบรรณาการลงมากรุงเทพฯ ไม่จึงโตจัดให้เจาร ราชวงศ์และเจาร ราชภาติในนคร รวมทนายท้าวพระยาเพ็ชรใน เมืองหลวงพระบาง นำคนไม่เงินทองและเครื่องราชบรรณาการมาพร้อมกันตองตั้งทนาย กับเลือกกรมการในหัวพัน และสิบสองจุไทยมาเข้าทูลละของอูลิพระยาท ๒ กรุงเทพฯ ทนายเช่นกันเป็นจำนวนคนถึง ๑๕๐

๑๖ (๑)
 นอกจากนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนาถยังโตนำพวกหัวหน้าออลงมากรุงเทพฯ อีก ๕๐ คนเศษ แต่ความมุ่งหมายที่เจ้านายทนายนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถโตกล่าวไว้ในบันทึกของท่านเองอย่างแจ่มแจ้ง เมื่อคราวที่กลับไปปรามอ้ออีกครั้งหนึ่งในพ.ศ.๒๕๓๐

...ครั้งก่อนข้าพเจ้าโตเป็นแม่ทัพขึ้นมาปรามปราม (พวกอ้อ) ใจดีคงรบกับ พวกอ้อก็เข้ามาสวามิภักดิ์ขมอยู่ในอำนาจทั้งสิ้น แต่เวลานั้นกองทัพหมกกำลังควบคุมหาร ทัพช่วยล้มตายมาก จึงโตหัวใจโหมอมหาริเอาหน้ายื่นเอาญญ กลีบกล่อมหัวหน้าพวก

(๑) ไม่ค่อยจะน่าเชื่อว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถมีความตั้งใจเพียงเท่านั้น สันนิษฐานว่าโดยแท้จริงแล้ว ตองการจะนำเจ้านายสาวและข้าราชการลาวลงมาให้ เห็นความเจริญของกรุงเทพฯ ตลอดจนกำลังทหาร เพื่อผูกพันนำใจให้เกรงกลัวรักใคร่ อีกประการหนึ่งตองการให้พวกเหล่านี้ได้ถวายเครื่องราชบรรณาการและดอกไม้เงินทองแด่องค์พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยบุคคลเรียงเศส ใญ่เห็นอย่างใกล้ชิดด้วย (ความที่กล่าวนี้เป็นความเข้าใจของผู้เขียนเอง)

๑๕๕

ออลงไปกรุงสุโขทัย ด้วย เพื่อจะให้มันเห็นกำลังของกรุงเทพฯ และเห็นความบำรุง
ที่ใครช่วยอุหนุน เมื่อกองทัพยกขึ้นมาอีกจะโคจรถึกการทหาร งามสะกด...

ส่วนบุตรท้าวโลกทั้งสามนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถโคตั้งใจจะท้าวตัวมากับ จึงได้
พามาพูดจาตั้งสอน และยกโทษโทษออกจากเวรจำและโคโทษเสียดนาและเงิน ในภายหลังก็
นำมาเลี้ยงเป็นบุตรอยู่ในบ้านของท่านที่กรุงเทพฯ (แต่ก่อนมาก็คงกินตัวไป)

การบำรุงและจัดการปกครองหัวเมืองลาวของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ

ในระหว่างการปราบปรามพวกฮ่อและหลังการปราบปราม กองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
โคจัดการปกครองเมืองหัวพัน หลวงพระบาง และสิบสองจุไทย ตลอดจนจัดปัญหาต่างๆ ไทย
มุ่งหวังจะให้เป็นการเรียบรอบตลอดไป อาจแบ่งออกโคเป็นหัวข้อดังนี้

๑. การจัดปัญหาเรื่องฮ่อ เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็จัดนำตัวหัวหน้าฮ่อลง
มากรุงเทพฯ ให้ตั้งท่ามาหากินในพระราชอาณาเขตชั้นใน เหมือนจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ
สมภารทั้งหลาย ส่วนพวกฮ่อที่มิชอบกระทำความผิดก็ให้ตั้งอยู่แถบเมืองแดง "มิยอมให้เข้ามา
ตั้งอยู่ในเขตตรงเมืองหัวพันหาตั้งหกต่อไป" ส่วนพวกตรงคำของฮ่อมานั้น ให้อยู่ที่หาฮ่อ
ไปเพราะไม่เคยมาปล้นสะดมเหมือนพวกอื่น เพื่อจะให้มันเป็นกำลังปราบโจรผู้ร้ายต่อไปในภาย
หน้าด้วย

ความคิดของเจ้าหมื่นไวยวรนาถในแง่นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไม่ทรงเห็นพ้องด้วย ทรงมีพระราชหัตถเลขาขึ้นไปทักท้วงและสั่งการให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถดังนี้

...ซึ่งคิดเห็นว่าจะให้อยู่ตามใจไม่ได้ จะคงให้กวาดต้อนเข้ามาให้สิ้นเชิงนั้น ถ้า
เป็นการแต่ก่อน ก็คงสั่งโคโดยง่ายว่าให้ทอนครัวลงมากรุงเทพฯ แล้วจายไปไว้ในหัว
เมืองชั้นในแห่งใดแห่งหนึ่ง ... แต่การต้อนครัวลงมากระยะทางไกลที่สุดดังนี้ พวกครัว
โคความลำบากมตาเป็นต้นน่าตั้งเวรขังนัยก้อย่างหนึ่ง เมื่อครั้งท่านเจ้าพระยาภูธราภัย
กวาดต้อนพวกครัวพวกซึ่งเข้าทูลขอลงมาครั้งนั้น ฝ่ายมิสเคอร์นออกซ์เกลียมซึ่งเราอยู่
เมื่อโคทราบข่าวเขาแล้วไปพบกับสมเด็จพระเจ้าพระยา สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านไม่รับว่า
เห็นอันโคด้วย สักเอาเราอยู่เดียว มิสเคอร์นออกซ์เกลียมจะประกาศใหญ่โค ให้ประ
เทศที่เป็นถวิลขังขังพวงเห็นเราเป็นปลาเดือนควาย เหมือนหนึ่งเจ้าหัวหน้าในเมืองอาพร
-กา เราโครู้ความตั้งใจจากพระยาสุรศักดิ์มนตรี (บิดาของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ นาม
เดิมว่า แสง แสงชูโค) พระยาภาสกรวงศ์จึงโคคิดแก้ไขให้เอาคนรายนี้ย้ายไปเสียทาง

เมืองหนองคาย ขยายอาณาเขตนับเป็นเมืองบริวารหนึ่ง รวมทั้งคนซึ่งแตกหนีจากขอ
 ฆ่ามาแตกก่อน การก็สงบไป คนฝรั่งน่าจะในกวาดต้อนลงมากรุงเทพฯ ก็เป็นที่สง
 หารจะไ้ความลำบากอย่างหนึ่ง จึงเล่าเรื่องมาเสียให้รู้ เหตุประสงค์เป็นมาคก่อน
 การที่ปราบปรามบ้านเมืองเหล่านี้ให้เรียบร้อย เราต้องลงทุนรอนักมาก แต่ไม่ได้
 ประโยชน์อันใดนอกจาก เก็บทรัพย์สินและอำนาจ ไม่เหมือนหนึ่งยกไปตั้งบ้านที่เมืองอันใด
 ถ้าใครคนเหล่านี้เข้ามาไว้เป็นประโยชน์ในราชการบางจะเป็นการดี แต่จะเอาลงมา
 กรุงเทพฯ นั้นไม่ได้ ถ้าให้อยู่ความหัวเมืองชั้นนอก สำหรับที่จะไ้สะดวกในสงเสียบง
 อาหาร กองทัพไ้จะเป็นประโยชน์ในราชการคือไปชายพนา ในพระนายไว้คิดฉนวน
 หนักให้เป็นประโยชน์ไ้จะดี

๒. จักรการให้อำนาจของไทยในหัวพันและสิบสองจุไทเกณฑ์อื่น เจ้าหมื่นไ้วยวร-
 นารถไ้จักไ้ให้นายทหาร ออกสำรวจเมืองหัวพันพาทังหนและสิบสองจุไท พร้อมทั้งให้ กับหลักฐาน
 ของบรรดาหัวเมืองต่างๆ เหล่านี้ทุกๆ เมือง ตามเมืองเหล่านี้เมื่อครั้งดำรงเมืองเวียง
 กงคิน เหมือนเป็นศัตรูกับตรงตั้งให้เป็นผู้ว่าราชการเมือง เอาครั้งครั้ง ของเจ้านคร
 หลวงพระบางไ้โจมตีทุกแดนในเวลานั้น นอกจากนั้นก็ยังมีแผนที่แผนที่ เขียนแผนที่ไว้เกินกว่าจะ
 ซึ่งกำหนดเขตแดนของเมืองต่างๆ เจ้าหมื่นไ้วยวรนารถไ้ก็เก็บรวบรวมมากงคินและกงคิน
 ของเมืองเหล่านี้ไว้ หังไ้ให้หัวพันที่ละซีก ซีกหนึ่งในกงคินของหัว เมืองแควงหัวพันและสิบสอง
 จุไทด้วย โดยมีจุดมุ่งหมายว่า "เพื่อที่จะไ้เก็บเอาไว้แสดงหลักฐานของกงคิน ที่
 ฝ่ายเมืองนครหลวงพระบางเป็นเจ้าของ"

๓. พร้อมกับกับการหาหลักฐานเพื่อแสดงสิทธิของไทยในดินแดนเหล่านี้ ก็จัดการ
 ปกครองหัวพันและสิบสองจุไทให้ระเบียบหลังจากที่บ้านเมืองไ้ประสบความที่ไ้ยาวนานเป็น
 เวลายาว ส่วนใหญ่ของการจัดการปกครองมักจะจัดอยู่ในความหัวพันพาทังหน เนื่องจากว่า
 หลวงพระบางมีอำนาจอยู่ในความที่ไ้มามากและนานแล้ว เจ้าหมื่นไ้วยวรนารถไ้ไ้หาหัวพัน
 ตามเมืองต่างๆ ในหัวพันมาประชุมกันที่เมืองชอน แล้วก็ขึ้นส่วนอาณาเขตให้เหมือนกันกับแบบ
 ไ้โบราณ ไ้หาหัวพันรับหน้าที้องตามทำเนียบ ส่วนในสิบสองจุไทนั้น อำนาจของไทยไ้ตั้ง
 ตั้งมันลง เฉพาะในเขตเมืองแกลงหรือสิบสองจุไทตอนใต้เท่านั้น การจัดการของเจ้าหมื่น
 ไ้วยวรนารถจึงมีอยู่เฉพาะที่เมืองแกลง คือตั้งไ้ไ้กาตั้งหรือพระสวามีก็ตั้งสวามีเขตเป็นเจ้า
 เมืองแกลง มีใบบอกของหลวงพิศมัยเทพย์ส่งมายังศาลาลูกขุน ลงวันที่ วันพุธขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน
 ๕ จ.ศ. ๑๒๔๔ ความว่าเจ้านครหลวงพระบางไ้ตั้งแต่งเจ้าเมืองท้าวแสนกรมการ เมืองหัวพัน

ตั้งหก เมือง เมืองสิบสองจุไท • เมือง เมืองหัวพันคือเมืองสมแอก เมืองยั้ง เมือง
เจียงลือ เมืองแวน เมืองโสย ส่วนสิบสองจุไทคือเมืองแดง

การดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศสเพื่อครอบงำไทยที่ส่งทัพไปปราบฮ่อ

ไปปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๕ เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไททรงมีพระราชดำริสละอพระบรมวงศานุวงศ์และอุปถัมภ์รัฐบาลกลาง
ประเทศลอร์ดจนชาตูละของซูลิพระบาท ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระราชดำริในวันนั้น
มีข้อความพาดพิงถึงการส่งทัพไปปราบฮ่อของไทย และสรุปผลงานของกองทัพไทยในแคว้นทวน
หัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุไท ผู้ประหนึ่งว่ารัฐบาลสยามถือว่าดินแดนเหล่านั้นเป็นส่วนหนึ่ง
ของราชอาณาจักรไทยอย่างแน่นอน จึงมีรายละเอียดตอนหนึ่งว่า

ส่วนกองทัพซึ่งเห็นเป็นการจำเป็นต้องส่งขึ้นไปให้หัวเมืองทั้งหลายฝ่ายตะวันออกเฉียง
เหนือ นั้น ก็ได้เตรียมทำการสำเร็จลุล่วงบริบูรณ์แล้ว และในหัวเมืองเหล่านี้ ก็มีแต่
จะหมกหมองใจฮ่อเหล่าร้าย ซึ่งเป็นที่น่ากลัวว่า เคยมาทำร้ายอยู่ในแคว้นนั้น เมื่อ
เป็นดังนี้แล้ว ก็มีการที่จะต้องจับผู้ก่อกบฏ ยังมีแต่ที่จะจัดการพลเรือนรักษาเมืองทวน
เมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองสิบสองจุไทนั้นเป็นหลัก

พระราชดำริในวันนั้นมีผลอย่างมากในวงการทูตและผู้บริหารของฝรั่งเศส เมื่อทูต
ฝรั่งเศสประจำประเทศไทยไกรรายงานไปให้นายเพรซิเบต์ รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสทราบ
ทำให้เกิดความตกใจในปารีสอยู่มาก รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสได้สั่งให้นายพอล แมร์ซี
ญูวาระชการที่อินโดจีน "สำรวจตรวจตรา เอกสารต่างๆ ที่มีอยู่ในราชสำนักดูว่าหลักฐานว่า
ดินแดนเหล่านั้นเป็นของฐานโคยธรรมเนียม ทั้งจะได้ไว้ใจเป็นเครื่องนำคชะชาหลวงปักกับ
เขตแดนในการติดต่อไปคย"

ผลอีกประการหนึ่งเกิดขึ้นในกรุงเทพฯ กล่าวคือนายปาวีซึ่งได้รับอนุญาตจากรัฐบาล
ไทยให้เดินทางไปหลวงพระบางได้ นั้น ก็รีบออกเดินทางทันที (ดูหน้า ๓) แต่นายปาวี
ออกเดินทางครั้งนี้ในฐานะที่เป็นบุคคลธรรมดาคนหนึ่งเท่านั้น เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศส
ไม่ยอมให้สัตยาบันอนุญาตเมืองหลวงพระบาง พ.ศ. ๒๔๒๕ รัฐบาลไทยจึงไม่ยอมให้นายปาวี
ได้รับพระราชทานบัตรรับรองในฐานะเป็นไว้หนังกงสุลเช่นกัน

นายออกุสต์ ปาวี

นายออกุสต์ ปาวี เป็นบุคคลที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้เลือกให้มาทำหน้าที่เป็นไว้หนังกงสุล

ประจำหลวงพระบาง อันเป็นหน้าที่ที่ได้อำนาจไว้แล้วว่า รัฐบาลฝรั่งเศสประสงค์จะให้เป็นผู้ตรวจ ภูมิประเทศในลาวตอนเหนือเพื่อทำหน้าที่ และตรวจการศားระหว่างชว่นและลาว เพื่อหาทางให้การศားระหว่างสองแคว้นนี้กลับคืนมาใหม่ เพราะฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า นายปาวี เป็นบุคคลที่เหมาะสมกับตำแหน่งนี้เป็นอย่างยิ่ง

ขณะที่เขาเดินทางมารับตำแหน่งนั้น มีอายุได้ประมาณ ๑๕ ปี เคยรับจ้างรัฐบาลสยามเดินสายโทรเลขจากกรุงเทพฯ ไปพระตะบอง เพราะฉะนั้นเขาจึงเป็นผู้ชำนาญภูมิประเทศในกัมพูชาและตะวันออกเฉียงใต้ของไทยเป็นอย่างดี เพราะได้เคยเดินทางอยู่ในแถบนี้หลายครั้ง นอกจากนี้เขายังได้รับจ้างรัฐบาลฝรั่งเศสเดินสายโทรเลขจากพระตะบองต่อไปยังอินทิมและคังเกียอีกหลายปี ได้ความรู้ในดินแดนอินโดจีนเหล่านี้ เขาเป็นผู้หนึ่งที่รู้ภูมิประเทศดีที่สุด ยิ่งไปกว่านี้ นายปาวียังได้ทำเรื่องเกี่ยวกับความหมายของชื่อเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาชิ้นเล่มหนึ่ง เป็นหนังสือที่เล่าถึงประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดีของกัมพูชาที่แต่ละเล่มหนึ่ง นายปาวีได้รับความมั่นใจอย่างแรงกล้าจากดูคาร์ดี เออ ลาเกร ฟร็องซัวส์ การ์นิเยร์ ทอกลเตอร์เนอส์ และบุคคลอื่นๆ ซึ่งได้เคยเดินทางมาด้วย นายปาวีการ เพื่อสำรวจดินแดนในกัมพูชาฝรั่งเศส เขาปรารถนาที่จะทำการสำรวจดินแดนลาวตามอเนกบุคคลเหล่านั้น คำสั่งที่เขาได้รับในการ เป็นไรท์ครั้งสุดท้ายนี้ก็เป็นการที่เกี่ยวกับการสำรวจโดยตรง นั่นคือสำรวจหาเส้นทางที่เชื่อมแม่น้ำโขงตอนเหนือกับคังเกีย และเตรียมตัวให้พร้อมที่จะร่วมงานกับคณะกรรมการปักปันพรมแดน เมื่อคณะกรรมการนี้ได้รับการแต่งตั้งขึ้นมา

พระวิภาคภูวคตได้มีความสัมพันธ์กับนายปาวีอยู่บ้าง ดังที่ได้เห็นแล้วในบทก่อนว่า รัฐบาลไทยได้เสนอให้นายปาวีเดินทางร่วมไปกับพระวิภาคภูวคต เพราะกำลังจะขึ้นไปหลวงพระบางตามกองทัพไปทำหน้าที่เช่นกัน ซึ่งทางฝรั่งเศสก็ขอมตกลง (ดูหน้า ๓) พระวิภาคภูวคตได้เล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างเขาและนายปาวีไว้ในหนังสือของเขาว่า

...ข้าพเจ้าได้เลือกที่จะเดินทางโดยใช้เส้นทางสู่เชียงใหม่ เพื่อจะหลีกเลี่ยงการเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการขนส่งของกองทัพที่หลวงพระบาง และเส้นทางสายนี้ก็เป็นการเหมาะสมแก่นายปาวีด้วย แต่เพื่อที่จะไม่เข้าไปพัวพันในความยุ่งยากใดๆ อันอาจจะเกิดขึ้นได้ในอนาคต ข้าพเจ้าจึงอธิบายสาเหตุความสัมพันธ์ระหว่างเราอย่างละเอียดลออ เป็นที่ตกลงกันว่า เขาและข้าพเจ้าจะเดินทางไปด้วยกันครบจนกระทั่งเรือของเราและของข้าพเจ้าอาจจะหายไปด้วยกันได้ และการร่วมเดินทางของเราจะยุติลง

เมื่อเราได้ไปถึงจุดที่เราไม่อาจจะเดินทางโดยเรือไปช่วยกันอีกได้

เหนือปากน้ำไหลขึ้นไป เรือซึ่งแจวเราขึ้นไปเกยสันทรายเขาแห่งหนึ่ง และถูกสายน้ำพัดลมนลง... การเดินทางโดยทางเรือจึงต้องเปลี่ยนเป็นการเดินทางบก เราไม่อาจแจวต่อไปได้เลย และข้าพเจ้าจึงกล่าวคำอำลาแก่นายปาวี ซึ่งตามรอยคดงดางก็ออกไปตามทางของตนเอง

นายปาวีเป็นคนสุขภาพแข็งแรง และโศกยามทำทุกอย่างเท่าที่เขาคouldทำได้เพื่อให้กกลเดินทางสนุกสนาน แต่การเดินทางรวมไปก็เขาคouldไปไม่อาจนำไปสู่ผลดีทางใดเลย และเมื่อถึงยามถึงเหตุการณ์ที่ศึกษามาแล้ว ข้าพเจ้ารู้สึกขมใจในการที่เราต้องแยกกันเหลือเกิน

ปาวีเดินทางไปถึงหลวงพระบางในขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถยกทัพกลับเข้าสู่หลวงพระบางพอดี นายปาวีเล่าว่า เขาได้พบว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้นำหัวหน้าหอและกรมการเมืองลาวมากมายติดตามมาด้วย ส่วนในนครหลวงพระบางก็ได้จัดการต้อนรับอย่างใหญ่โต เจ้าหมื่นไวยวรนาถและนายปาวีได้ติดต่อกันสนิทกันเป็นอันดี ตลอดจนเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ให้ความช่วยเหลือนายปาวีในการก่อสร้างที่พักอาศัยที่หาเลี้ยงชีพ ซึ่งในเวลาต่อมาได้กลายเป็นสถานกงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบาง นายปาวีได้ออกความประสงค์ของรัฐบาลฝรั่งเศสที่ส่งตัวเขาเข้ามาในครั้งนี้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ว่าเขาจะต้องเดินทางไปฮานอยแล้วจึงจะเดินทางกลับกรุงเทพฯ เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ออกหมายละเอียดการเดินทางที่จำเป็นแก่นายปาวี เนื่องจากเขาไม่เคยเดินทางแคว้นมาก่อนเลย ทั้งยังเป็นบรรจรัชทายาทและผู้คนเพื่อนำนายปาวีไปยังแคว้นตั้งถิ่นฐานที่เขาต้องการอีกด้วย การที่ไทยให้ความช่วยเหลือแก่นายปาวีเช่นนี้ก็เพราะต้องการรักษาทางพระราชไมตรีไว้ไม่ให้มองหมองอีกประการหนึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถต้องการจะให้การเดินทางของนายปาวีเป็นไปโดยอุปการะของไทย แมตคนผู้คนที่จัดให้นายปาวีก็เป็นทหาร มีหน้าที่คุ้มกันความปลอดภัยแก่นายปาวีด้วย เพราะฉะนั้นไม่ว่านายปาวีจะไปสำรวจในดินแดนลาวส่วนไหน ก็ล้วนแต่เป็นการ "อนุญาต" และ "ภายใต้การอารักขา" ของไทยทั้งสิ้น นายปาวีได้เริ่มออกเดินทางจากหลวงพระบางในวันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. ๒๔๖๕

การโจมตีนครหลวงพระบางของกำพวนและพวกฮ่อ

หลังจากที่กองทัพไทยได้ถือโอกาสจับตัวบุตรหัวโลสามคนไว้เป็นตัวจ่านำแล้ว หัวโลและบุตรอื่นๆ ก็เกิดความเจ็บแค้นไทยมาก เป็นอันว่าชนทางหัวโลซึ่งเป็นศัตรูกับฝรั่งเศส อยู่แล้วจะหันกลับมาเป็นมิตรกับไทยเพื่อป้องกันตนที่หมดลงด้วย หัวโลมีพวกฮ่ออยู่ในอำนาจ ไม่น้อย ซึ่งเป็นเชลยองค์จากเมืองเสากาย หัวโลจึงจ้างพวกฮ่อเหล่านี้ไว้เป็นกำลังป้องกัน ตนและรุกรานแคว้นใกล้เคียง ประทศมทั้งบุตรคนโตของหัวโลคือคำพวนเป็นผู้มีความสามารถใน การการรบจนเป็นที่เลื่องลือ เมื่อกองทัพไทยยกกลับจากเมืองแดงแล้ว ทางเมืองโลจึงเตรียม ทัพเพื่อจะชิงตัวบุตรหัวโลกลับมา หรือเพื่อแก้แค้นแทน เนื่องจากในตอนที่หัวโลและ คำพวนยังเข้าใจว่า บุตรหัวโลที่ถูกจับคงถูกคุมตัวอยู่ในนครหลวงพระบางนี่เอง

ความผิดพลาดของเจ้าหมื่นไวยวรนาถที่สำคัญนั้นไม่ใช่อุบัติการณ์การจับตัวบุตรหัวโล เพราะถึงที่ใดแสดงให้เห็นในตอนนั้นแล้วว่า สถานการณ์อยู่ข้างจะบังคับให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ คงทำเช่นนั้น แต่เจ้าหมื่นไวยวรนาถไม่ควรจะมีความประมาทคิดว่า หัวโลซึ่งเป็นผู้ กำลังอยู่เข้มแข็งจะมีความซบถกลัวกองทัพไทยถึงขนาดไม่กล้ายกทัพตามมาถึงตัวบุตรชายกลับไป ความจริงเช่นนี้เจ้าหมื่นไวยวรนาถน่าจะเห็นได้ในทันที และน่าจะได้ตระเตรียมกำลังไว้ เมื่อพิจารณาการรุกรานของหัวโล ปรากฏว่าความรุดค้ำกำลังสำคัญระหว่างเมืองโลและหลวงพระบาง เป็นคนว่าเมืองแดง เมืองงอยและหลวงพระบาง เกือบจะไม่มีทหารไทยตั้งระวางรักษา เหตุ การณ์และในหลักฐานบางแห่งว่าไม่มีอยู่เลยด้วยซ้ำ

คำพวนยกทัพจากเมืองโลโดยมีกำลังพวกฮ่อสนับสนุน ๓๐๐ คนเศษ และมีกำลังพวก ผู้ไทยอีกประมาณ ๑๐๐ เศษ ยกลงมาทางเมืองเหมือนเพื่อเข้ายึดเมืองแดงก่อน ๑๐ ใจความ ตามใบมอกของนายลาชาบี้นเมเยอ ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถตั้งให้เป็นผู้ปกครองที่เมืองแดงกับ พระบาทเมืองชวาวา พวกฮ่อรุกเข้ามาในแดนเมืองเหมือน กองทัพไทยก็แตกหนีเข้ามาเมือง แดง ครั้นในเวลาค่ำ พวกฮ่อก็ยกกันเข้ามาเมืองแดง ทหารชาวลาวและพลเมืองค่างพาทัน แค้นหนีไปสิ้น ทหารที่เหลืออยู่พยายามต่อสู้บางอย่างก็ไม่อาจจะเอาชนะได้ เนื่องจากมีกำลัง เหลืออยู่ประมาณ ๒๐-๓๐ คนเท่านั้น นายลาจึงนำทหารพร้อมครอบครัวเมืองชวาทองลง มาเรื่อยจนถึงเมืองงอยและเมืองหลวงพระบาง ตลอดเวลาเหล่านี้พวกฮ่อก็ปล้นสะดมราษฎร ในเขตเมืองสิบสองจุไทยจนได้ รวมทั้งกวาดต้อนผู้คนเท่าที่จะทำได้โดยปราศจากการคาน ทานจากหลวงพระบางหรือกองทัพไทยเลย

ฝ่ายป้าซึ่งได้รับอนุญาตจากรัฐบาลไทยให้เดินทางสำรวจดินแดนลาวตอนเหนือ โดย ได้รับการอารักขาจากกองทัพไทย ได้ออกเดินทางจากหลวงพระบางตั้งแต่พวกเมืองโล

และยังไม่ได้บอกให้ลงมา ปรากฏว่าคณะของนายปาวีเพิ่งเดินทางมาถึงเมืองงอบเท่านั้น ก็ใคร่รู้ว่าทวงขอโคคือเมืองแดงแตกแล้ว นายทหารไทยที่ไปกับนายปาวีก็ได้รับคำสั่งให้ กลับมายังหลวงพระบางโดยด่วน เขาให้ขอร้องให้นายปาวีกลับลงมาด้วย อาจจะเกรงว่า ถ้าเกิดอันตรายขึ้นแก่นายปาวีแล้ว ตัวเขาเองก็จะมีชีวิตด้วย อีกประการหนึ่งการเดินทางไปตั้งเก็บความเส้นทางเดิมที่นายปาวีกำหนดไว้ก็ไม่อาจทำได้โดยปลอดภัยแน่แล้ว คณะของ นายปาวีจึงเดินทางกลับลงมาบังนครหลวงพระบางก่อนที่ทวงขอและชาวเมืองโลจะบุกหันมาถึง เมืองงอบ

เมืองงอบมีฐานะเป็นตำแหน่งในนครหลวงพระบาง เพราะฉะนั้นไทยจึงเหลือ กองทหารและอาวุธไว้ที่นั่น แต่เป็นจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น เมืองงอบมีกำแพงธรรมชาติ ที่สำคัญอยู่สองประการ กล่าวคือหน้าเมืองมีแม่น้ำที่กว้างกว่า ในลำน้ำมีสาบน้ำไหลเชี่ยว นอกจากนี้เหนือริมฝั่งน้ำยังเป็นเขาสูงซึ่งมีหน้าผาเป็นหินปูนตั้งชัน ซึ่งกองทัพชาติศัตรูจะบุกคืบคาน จะไม่กล้ารุกเข้ามาทางด้านนี้เป็นอันขาด อย่างไรก็ตามทวงขอซึ่งเป็นกษัตริย์ทรหด ทั้งยัง รู้ว่าทหารที่ตั้งรับอยู่เป็นชาวลาวซึ่งมีความซื่อสัตย์ทวงขออย่างมากอยู่แล้ว จึงได้ถามล่าน้ำและเขายืดเขาลูกนั้นไปโดยไม่ว่าเป็นนัก ปีนใหญ่เขาโอ่ววิคเซอร์ซึ่งทัพไทยเหลือไว้ ที่นั่นก็ถูกทวงขอยึดโคด้วย และถูกถล่มทิ้งแม่น้ำไปจากหน้าผานั้น หลังจากนั้นทางนครหลวงพระบางก็เปิดโล่งตลอดแนว ก็เลยจะกล่าวได้ว่าทวงขอและชาวเมืองโลจะไม่พบ การต้านทานที่ใดอีกเลย นอกจากการรบของกองลาดตระเวนเล็กๆ น้อยๆ แถวปากน้ำเท่านั้น

ส่วนนายปาวี ซึ่งได้เดินทางมาถึงนครหลวงพระบางแล้ว หลวงพิศณุเทพซึ่งเป็น ข้าราชการหลวงอยู่ที่เมืองหลวงพระบางขณะนั้น ก็ได้ไปเยี่ยมเยียนทักถามความธรรมเนียม นาย ปาวีได้แจ้งให้ชาวหลวงพ่ายไทยทราบว่า ตัวเขาได้หนีหลบหนีในรัฐบาลอินโดจีนจัตกกองทัพมา รับที่ชายแดนแล้ว แต่เมื่อมาเกิดเหตุขึ้นเช่นนี้เขาก็ไม่อาจเดินทางไปตั้ง เก็บความเส้นทางเก่า ได้ จึงขออนุญาตเดินทางไปทางเมืองซอน หลวงพิศณุเทพคิดว่า เมืองซอนและแดนสันตอง จุโทธิโกลซัดกัน ถ้าอนุญาตให้นายปาวีเดินทางไปอาจจะเกิดอันตรายโค และ "ก็จะเป็นที่ เสียดายการไป" จึงไปบอกนายปาวีว่าถ้านายปาวีจะไปก็จะส่งเกราะที่จ้างคนจ้างเรือให้ "แต่ ไม่มีเหตุการณ์ขึ้นประการใด หากเจ้ากับเจ้านครหลวงพระบางจะไม่รับผิดชอบ ควบคุมาน เมืองยังไม่เป็นปรกติ ม.ปาวีก็โคทราบเหตุการณ์อยู่แล้ว" อีกประการหนึ่งหลวงพิศณุเทพ โคอ้างว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถโคถึงคนไวยว่า ถ้านายปาวีต้องการจะทราบเรื่องราวของสันตองจุโทธิและหัวพันโคละเอียบคนแล้วก็ให้ไปตามเจ้าหมื่นไวยวรนาถที่กรุงเทพฯ ได้ นายปาวี จึงตอบความว่า

ท่านเจ้าหมื่นไวยวรนาถโค่นแจ้งกับม.ปาวัวว่า ถ้าถึงเดือน ๑๐ เดือน ๑๐ ปีคุณเทศก
 ท่านเจ้าหมื่นไวยวา จะจัดอพยพศิษเรอ์ทหารนายไพร่กลับขึ้นมาจัดการทางเมืองสิบสอง
 จุไทให้เป็นที่เรียบร้อย ซึ่งจะไหม.ปาวัวกลับมาดู กรุงเทพฯ นั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะ
 คอเวอนเมตทิธิบีลิกฝรั่งเศษสั่งมาให้ไปทางเมืองตังเกี๋ยยังไปไม่ได้ ม.ปาวัวจะพัก
 อยู่ที่เมืองหลวงพระบางก่อน ถ้าถึงเดือน ๑๐ ปีคุณ เทศก ท่านเจ้าหมื่นไวยวาจัดทหาร
 นายไพร่ขึ้นไปจัดการทางเมืองสิบสองจุไทเมื่อใด ม.ปาวัวจะตามไปถวาย

เมื่อทางหลวงพระบางรู้เป็นแน่แท้แล้วว่า พวกฮ่อและเมืองโลกจะยกกำลังลง
 มาถึงหลวงพระบางเป็นแน่ จึงได้มีการเตรียมการชุมนุมขุนนายพลหลายประการ นอกจาก
 นี้ปาวัวยังนำชาวม้าแดงแก่เจ้านครหลวงพระบางอีกว่า คอกเคอร์เนอัสซึ่งเคยมีเงินเจ้าหลวง
 ไป ๕๐๐ รูเปีย ไลปากเงินเขามาคืนแก่เจ้าหลวงแล้ว ในขณะที่คอกเคอร์เนอัสยังอยู่ที่
 เมืองเลากาย ครั้นในเวลาต่อมาพวกเมืองโลกก็ยกทัพมาตั้งนครหลวงพระบางเป็น
 หนึ่งสี่ฮ่อ (จีน) แปลใจความว่า "มีผู้ไปค้าขายข่มเหงเมืองโล" เมืองโลก็ไปออกกำลัง
 ฮ่อตรงคำมาจากลาวกาย ๑๘๐๐ คน ช่วยป้องกันรักษาอยู่ในเขตเมืองโล" เนื่องจากคอกเคอร์
 เนอัสมีพฤติการณ์เป็นที่น่าสงสัยของบรรดาข้าราชการฝ่ายไทยมาแต่ก่อนแล้ว เพราะได้มาบอก
 ราษฎรว่าไทยปกครองไม่ยุติธรรมี่ฝรั่งเศษขู่บังคับไม่ได้ ทางเมืองหลวงพระบางจึง
 เกิดชุมนุมขุนนายพลมากดังที่โลกลาวนั้น คงเพราะเขาใจไปว่าที่ฮ่อยกมากครั้งนี้มีฝรั่งเศษหนุนหลัง
 อยู่ที่เกี้ยว ถึงกันมีการสอบถามกันขึ้นในภายหลังว่า ทำไมฮ่อจากเมืองเลากายซึ่งคอกเคอร์
 เนอัสอยู่จึงต้องมาเป็นศัตรูกับหลวงพระบางด้วย" การเตรียมการของเมืองหลวงพระบาง
 เพื่อรับศึกฮ่อนั้น นายปาวัวได้ถือโอกาสเข้ามาหาพระคณางเพื่ออธิบายอิทธิพลของฝรั่งเศษเช่นกัน
 ดังปรากฏในหนังสือพระยานนทบุรีรักษากองทัพหลวงพระบางสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความ
 ตอนหนึ่งว่า

อยูมาที่เมืองหลวงพระบางได้ทราบเกล้าว่า พวกเมืองโลกยกกำลังมาจะก็ปล้น
 เมืองนครหลวงพระบาง จึงจัดให้เจ้าอุปราชคุมกำลังขึ้นไปรักษาอยู่ที่ปากน้ำจูล เวลา
 นั้นที่เมืองหลวงพระบางจัดการชุมนุมขุนนายพลหลายประการ ม.ปาวัวไปขอเอาหมื่นที่ปาก
 เจ้านครหลวงพระบางมาไว้หลายหมื่น ยังฝากไว้ที่เจ้านครหลวงพระบางอีกหลายหมื่น
 หลวงพิศมูเทศได้มีผู้ตั้งของไว้ทุกหมื่น ม.ปาวัวเบิกเอาธงฝรั่งเศษออกจากหีบหนึ่ง
 แล้วขออนุญาตว่าจะขอไปรวบรวมฮ่อที่ปากน้ำจูล หลวงพิศมูเทศเห็นว่า ซึ่งม.ปาวัวจะไป
 ช่วยรบศึกสงครามนั้นไม่ควร อนุญาตให้ไปไม่ได้กลัวความผิด...ม.ปาวัวก็หาใจไปตาม

ที่ขออนุญาตไม่

ฝ่ายเจ้าอุปราชซึ่งยกขึ้นไปสะกดทัพอยู่ที่ปากน้ำคู่นั้น ก็มาได้รับหนังสือของพ่อและ
ชาวเมืองโลกลงมาถึงเจ้านครหลวงพระบาง ๒ ฉบับ แปลแล้วให้ความว่า

ลูกท้าวโลเจ้านายเอามา ขอให้ขลุ่ยเสียง ถ้ามีโทษสิ่งใดท้าวโลขอโทษเสีย ด้วย
แต่ก่อนเจ้านายโลขลุ่ยเสียงท้าวโลและลงไปบ้านเมือง แต่บ้านเมืองไม่เริ่มขลุ่ยจึง
ไม่ตกลงมาเข้าเจ้านาย ในฉบับที่ ๒ ว่า วางมา ณ ว่างมา ณ - พระสวามีภักดี
สยามเขต ๗ ฟ่องเจ้านาย ภายหลังเจ้านายจับลูกท้าวโลมา ท้าวโลไม่รู้ หมด
ความในหนังสือ

ในเวลาต่อมา คำหมยังได้มีหนังสือมอกกลงมายังนครหลวงพระบางอีกว่า เจ้าเมือง
โลจัดเงินหมื่น ๑ คำพัน ๑ (ทองคำ) มา ๕๐ มา ส่งมาถวายเจ้านครหลวงพระบางขออย่าง
ให้เมืองหลวงพระบางลงสัญญาจะมาสืบ^{๕๕} เจ้าอุปราชจึงได้มีหนังสือขอหลวงพระบางไปว่า ถ้า
มาดักให้ตกอยู่ที่เมืองขึ้นก่อน แต่กลับปรากฏว่าหลวงพระบางจะเสียมมาเข้าเจ้าหลวง
ที่เมืองหลวงพระบาง เมื่อตีหน้าของเจ้าอุปราชกลับลงมาแจ้งความนี้แก่ทางเมืองหลวงพระบาง
ราษฎรก็พากันตกใจ "ร้องเกรี้ยวกราดกันว่า เจ้าอุปราชแตกหนีหรือลงมาถึงเมืองแล้ว" แล้ว
เจ้าอุปราชก็แตกหนีออกมาสมดังคำราษฎรว่ากัน^{๕๖} ปรากฏในใบนอกของหลวงพิศณุเทพเจ้า
หลวงสเกษมขณะนั้นว่า "มองซิเออร์ปาวีร์ผู้คุมหลวงพิศณุเทพเจ้าจะอยู่ในเมืองไม้โค่ ด้วย
ราษฎรแตกตื่นไม่คิดจะสู้รบ หลวงพิศณุเทพก็มองซิเออร์ปาวีร์ตั้งเรือมาพักอยู่ปากถ้ำฝั่งน้ำของ
ถ้ำนครวันตก"^{๕๗}

ถึงแม้ว่าเจ้านครหลวงพระบางจะจัดทัพให้เจ้าชายลาวยกขึ้นไปสกัด ก็ไม่ประสบผล
สำเร็จอย่างไร เพราะคางก็เกรงกลัวพวกฮ่อจนสุดกำลังที่จะไปรบด้วยได้ คางก็แตกหนีเจ้า
ป่ากระจัดกระจายไปตั้งแต่ยังไม่ไปประจัญหน้ากับพวกฮ่อเลย สถานการณ์ในหลวงพระบางจึง
เต็มไปด้วยความวุ่นวาย พระยาเมืองกลางซึ่งเป็นเสนาบดีในหลวงพระบางได้เล่าไว้ในใบนอก
ของคนอย่างละเอียด เนื่องจากว่าเป็นผู้ซึ่งได้เห็นเหตุการณ์อย่างใกล้ชิด สมควรจะนำมาลง
ไว้ ณ ที่นี้โดยละเอียด

... เจ้านครหลวงพระบางเห็นว่า เจ้าอินทวิวัตเพียงทองเป็นอาจารย์อำมาตย์
เมื่ออำมาตย์ยังเป็นเด็กอยู่ที่เมืองหลวงพระบางนั้น กับเจ้าอินทวิวัตปากถ้ำอีกองค์
หนึ่ง ในถิ่นไปสุทธาโคตามอำมาตย์ ที่บ้านปากถ้ำ หวังจะปะทะเรือไว้ให้เร็ววันกว่า

คนที่เกณฑ์กองทัพที่เมืองน่านจะไต่มาทันกัน ครั้นรุ่งขึ้น ๒ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗
เวลาบ่าย ๔ โมง เจ้าอริการ ๒ องค์ก็พาอายุเภาอายุช่อ ๒ คนมาเฝ้าเจ้านคร
หลวงพระบาง ข้าพเจ้ากับพระยามหาเสนาพระศักดิ์นครก็อยู่ที่นั่นด้วย อายุเภากับ
ช่อทูลเจ้านครหลวงพระบางว่าจักเงินพันหนึ่ง ทองพันหนึ่ง มาสืบมา มาชดถึงเจ้านคร
หลวงพระบางให้ช่วยคิดเอาอายุค่าทองคำสามมั่งเป็นนทกกองทัพจีนเอาลงไปนั้นกลับลงไป
บ้านเมือง อีกขอหนึ่งว่าเจ้าเมืองหนองแสง (หนองแสง - ขุนน่านผู้) แดงให้พวกช่อ
ลงมาตรอกชวบทกวเมืองไลใหม่มาคักเก็อนเจ้านครหลวงพระบางราคาจิมกองมาชานาน
จะขอให้กองทัพลงมาให้อั้งเมืองหลวงพระบาง เจ้านครหลวงพระบางตอบว่าถ้ามารู้
จากที่ใดโดยดีแล้ว ก็จักเรือขึ้นไปรับในวันแรม ๑ ค่ำ ... แล้วอายุเภากับช่อก็เสย
กลับไปบ้านปากคู ครั้น ๒ วันแรม ๑ ค่ำ เวลาเช้า เจ้านครหลวงพระบางจึงสั่ง
ให้สาทเจ้าจิกเรือขึ้นไปรับไม่ทันกันนั้น อายุช่อก็พาคนล่องเรือลงมาจอกหักหาหน้าวัด
เจียงทอง ข้าพเจ้าแลเห็นเรือลวกช่อคตลงมานั้นประมาณ หกสิบลำเศษ มีคนเป็น
ช่อมาอยู่โหล่งนกรอคนเคม เจ้านครหลวงพระบางให้สาทเจ้าไปบอกช่อให้ไปคอย
อยู่หน้าภาทนดวงซากน้ำทางฝั่งตะวันออกนอกเมืองหลวงพระบาง อายุช่อไม่ฟังแล้ว
อายุช่อก็ขึ้นอยู่ที่วัดแสนบางวัดธาคนอบบาง วัดลมบาง วัดนากบางวัดศรีมงคลบาง วัด
สี่มุมบาง วัดเจียงทองบาง วัดปากการบาง เจ้านครหลวงพระบางสั่งเจ้าอริการวัดปาก
... ให้ไปกล่าวหาพราหมณ์ว่า ถ้าจะมาคักจะพากันมาตั้งอยู่ในเมืองหลวงพระบาง
มากมายนั้นไม่ได้ ให้ไปตั้งอยู่ที่บ้านภูเมือกนอกเมืองหลวงพระบาง แล้วเจ้าอริการ
กลับมากแจ้งกับเจ้านครหลวงพระบางว่าพวกช่อก็รับว่าจะไป แต่จะขอไปเฝ้าเจ้านคร
หลวงพระบางในวันแรม ๒ ค่ำ เจ้านครหลวงพระบางสั่งสาทเจ้าให้ตงคนลงไปรับเจ้า
ลู่พรชชี่นมาเมืองหลวงพระบางแล้ว... แลทช่อว่าจะขอมาเฝ้าเจ้านครหลวงพระบาง
นั้น เจ้านครหลวงพระบางยังไม่ยอมให้เฝ้า ... แต่เจ้านครหลวงพระบางไม่ไวใจแถ
ช่อเห็นว่าคนที่ป้องกันรักษาเจ้านครหลวงพระบางนั้นหลบหนีไปเสียเป็นอันมาก ยิ่งเหลือ
อยู่บ้างก็น้อย จึงได้ไปจ้างพวกเงี้ยวลูกกำมาค้าขายอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ๕๒ คน
พวกเงี้ยวก็มารักษาเจ้านครหลวงพระบางอยู่ในวังเจ้านครหลวงพระบางพร้อมด้วย
พวกลาวประมาณ ๒๐ คนเศษ ... (พวกช่อ) เขามาในวังเจ้านครหลวงพระบาง ทัน
ใดนั้นพวกเงี้ยวพวกลาวก็ยกปืนขึ้นจะยิงพวกช่อ พวกช่อวาอย่าเพอยิง มีความมาทักกัน
พวกเงี้ยวพวกลาวก็หาใจยังไม่ พวกช่อจึงว่ามีผู้ร้ายลักเรือของช่อ ๑๓ ลำ เจ้านาย
ไร่ไร่ไปลักก็หนี้อ ข้าพเจ้าจึงทศมพวกช่อว่าเจ้านายหาได้ไร่ไร่ไปลักไม่ เมื่ออายุ

ดูรายไปสักเรื่องจริงควรเขียนจะเขียนให้ ควรจะเข้าใจ ในขณะนั้นข้าพเจ้าจึงได้
 พระยาเมืองแทนตามปากคำอาบทิศลาอาบเชิงลาบึงหาต้นไม้ ใ้กินเลี้ยงปันเลี้ยง
 แคร่สองคันขึ้น แล้วพวกขอกก็เขาลงมาวังเจ้านครหลวงพระบาง พวกขอกที่อยู่ในวังเจ้า
 นครหลวงพระบางก็บึงทวงลาทวงเงี้ยว ทวงลาวและเงี้ยวก็บึงพวกขอก ต่อสู้กันอยู่
 ประมาณครึ่งหนึ่ง เจ้านายและท้าวพระยาที่ค้างคนค้างหนไป แก่เจ้ายุพราชนั้นหาเห็น
 ออกมาจากวังเจ้านครหลวงพระบางไม่ แก่เจ้านครหลวงพระบางกับข้าพเจ้านั้นหนีออก
 ทางช่องรั้วไปทางบ้านเจ้าราชวงศ์ลงมาความริมหน้าของ เจ้านครหลวงพระบางองเรือ
 หนไป แต่ข้าพเจ้าหาได้ไปด้วยไม่... ๐๐๒ (๑)

(๑) การที่นำหลักฐานมาลงอย่างละเอียดในตอนนี้ก็เนื่องจากว่า เป็นตอนที่มีการถกเถียงกัน
 มากในประวัติศาสตร์ เอกสารทางฝ่ายไทยซึ่งเขียนขึ้นในสมัยหลัง เหตุการณ์เป็นเวลานานมัก
 จะอ้างว่า กองทัพไทยได้ช่วยไทยไว้รอดพ้นจากอันตรายในครั้งนี้ แต่แท้ที่จริงแล้วปาวีโคหนี
 ออกจากเมืองหลวงพระบางก่อนที่พวกขอกจะเข้าโจมตี อีกประการหนึ่งในขณะนั้น ไทยไม่มีกำลัง
 พอที่จะให้ความช่วยเหลือปาวีโคแน่ มิฉะนั้นไทยคงจะต้องช่วยเจ้าหลวงยกยอนเป็นสำคัญ ในขณะ
 เดียวกันทางฝรั่งเศสก็มักจะอ้างว่านายปาวีเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือแก่เจ้าหลวงจนรอดพ้นจากความ
 ตายมาได้ โดยพาเด็กตลอดคนหนีมาทางเรือ ก็จะเห็นได้จากรายงานทางการทูตที่ราชทูตฝรั่งเศส
 ประจำกรุงเวทนาเขียนถึงรัฐมนตรีต่างประเทศมีความตอนหนึ่งว่า นายปาวีโคได้โผล่มาชาว
 เขมรของคนเขารวมมือในการให้ความพิทักษ์เจ้าหลวงและให้ความสะดวกต่างๆ แต่หลวง
 พิศุขเทพ ขาหลวงไทยก่อนมีการกระทำของนายปาวีอย่างเห็นชาติที่สุด ๐๐๕ ขอความเขมรนั้นจะถูก
 ราชทูตฝรั่งเศสปลุกปั่นและเผยแพร่ไปในหมู่ข้าราชการทูตในกรุงเทพฯ แม้แต่จดหมายชนิดเดียวกัน
 ของทูตอังกฤษก็กล่าวความคู่เคียงกันทั้งยังได้เขียนข่าวราชการไทยในหลวงพระบางอย่างมาก
 อีกด้วย ๐๐๖ แต่จากหลักฐานชั้นต้นของไทยที่อ้างมานั้นย่อมเป็นเครื่องยืนยันอย่างแน่ชัดว่าปาวีหา
 ได้มีความกล้าหาญจะทำได้ถึงเพียงนั้นไม่ แม้ว่าในจดหมายเวทนา จะมีหลักฐานเช่นนี้อยู่
 มาก แต่จดหมายของพระยาเมืองกลางนี้เป็นหลักฐานมั่นคงที่สุด เพราะเป็นผู้นับส่วนรวมในเทศ
 การณ์ไกลชัดที่สุด ทั้งยังเป็นขุนนางสาวไม่เกี่ยวกับการแก่งแย่งแรงจูงกันตามคหิชาตินิยมของ
 ชาติทั้งสองอีกด้วย อีกประการหนึ่งน่าจะบันทึกไว้ในที่นี้ด้วยว่า แม้แต่ตัวปาวีเองก็ทำใจกล่าวไม่
 ว่าเขาเป็นผู้ช่วยชีวิตเจ้านครหลวงพระบาง คำกล่าวเช่นนี้คงจะถูกเสกสรรขึ้นแก่งขึ้นเพื่อ
 ประโยชน์แกนโยบายต่างประเทศของฝรั่งเศส เช่นเดียวกับข้ออ้างของไทยที่ว่าได้ช่วยชีวิต
 ปาวีก็เป็นแต่เพียงการแต่งเรื่องของนักสารคดีในสมัยหลังเท่านั้น

การที่ค่าหมกเขาคีเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ความลำไให้การ ของคนเมืองไล่ชื่ออ้าย
จอยซึ่งติดตามมาในกองทัพของคำหมกควย กล่าวค่าหมกไล่ชื่อว่าค่าสาม คำสาม เป็นไซจับ
ตามเสี้ยพม่าปากสาบแล้ว เหลือแต่ยังมีบุญเกิดว่า "แต่ราษฎรในเมืองหลวงพระบางนั้นหนี
แตกกันไปเป็นอันมาก แล้วอายุค่าหมกจึงสูงกว่าโทษๆ ที่น้องก็ตายไปแล้วจึงได้คิดตั้งเอาเมือง
หลวงพระบาง" ๑๑๓

เจ้านครหลวงพระบางหนีลงเรือมาทางใต้ และมาพักที่ขามปากสาบอันเป็นสถานที่
เจ้านายและขุนนางลาวไทยอพยพหนีภัยมารวมกันอยู่มาก หลวงพิศม เพ็ญและนายเจ้าวิ
อูนันต์นั้นเคยเขียนกัน ๑๑๖ เขาใจว่านายปาวจะฉ้อโอกาสตนเองที่ไล่เขาให้ลี้ภัยและให้ความ
สะดวกแก่เจ้านครหลวงพระบาง เพื่อประโยชน์ในฝ่ายภาคหน้า

ฝ่ายพวกอ้อ เมื่อพวกราษฎรหลวงพระบางหนีไปอยู่ในป่าเขาแล้ว ก็ทำการ
ขนของมีค่าเท่าที่พอหาได้ เหมือนอย่างที่เคยทำมาแก่เมืองอื่นๆ ตั้งมายังจุดไหนตามราษฎรเก็บ
หายเป็นอันมากอีกควย อย่างไรก็ตามค่าหมกก็ไม่อาจจะอยู่หลวงพระบางได้นานวัน หลังจาก
ไล่เขาปล้นเมืองเพียง ๓ วัน ก็ยกถอยจากเมืองหลวงพระบาง "ขึ้นไปตามลำน้ำอุไปตกอยู่
เมืองสมขัตตสมเนา..." ๑๑๗ การที่อ้อและคำหมกต้องรีบพากันกลับครั้งนี้ก็เนื่องจากว่าไล่ชื่อว่า
ปรั้งเสตมกัทรจากตั้งถิ่นฐานลุ่มน้ำแดงมุ่งจะยกเข้ามาในเขตลุ่มน้ำคำ กองทหารปรั้งเสตม
มีนายพันตรีเปล เลอติเออร์ (Pelletier) เป็นผู้นำ อย่างไรก็ตามกองทหารนี้ถูกเรียกกลับ
ตั้งถิ่นที่ก่อนที่จะมาถึงลุ่มน้ำคำ ๑๑๘

ผลของการโจมตีหลวงพระบางที่ไทยได้รับ

๑. การโจมตีครั้งนี้ ทำให้ประชาชนในเขตหลวงพระบางแตกคั้นหนีออกจากบ้านเมือง
ไปอยู่ตามป่าเขาเป็นจำนวนมาก จึงทำให้เมืองหลวงพระบางอ่อนแอลง ครั้นไทยส่งทัพมา
ปราบฮ่ออีกครั้งหนึ่ง จึงไม่อาจตั้งกำลังจากหลวงพระบางได้มากนัก ดังจะเห็นต่อไปในภาย
หน้า อีกประการหนึ่งบ้านเรือนที่ถูกถูกรุกฮ่อทำลายนั้น ก็ต้องซ่อมสร้างกันขึ้นใหม่ทั้งเท่ากับ
เป็นการทำให้กำลังในหลวงพระบางกองฉวยคง ไม่อาจส่งมาช่วยเป็นกำลังของไทยในการ
ปราบฮ่อครั้งต่อไปได้นานนัก

๒. ไทยต้องเสียดินแดนไปเป็นอันมากในการที่หลวงพระบางถูกปล้นสะดมในครั้งนี้ เพราะ
เป็นการแสดงให้เห็นว่า กำลังทหารของไทยไม่อาจให้ความอารักขาแก่ประเทศราชของตนได้
แม้แต่เมื่อถูกกองโจรที่มีกำลังแค่เพียงเล็กน้อยรุกราน ยิ่งไปกว่านั้น ชาวลาวซึ่งได้ถูกพวกฮ่อม
กวนมาเป็นเวลานานแล้ว ก็อาจจะลี้ภัยการอยู่ใต้อาณาเขตของของไทยไม่อาจนำสันติสุข
อย่างแท้จริงมาสู่ตน โดยเฉพาะเมื่อนำไปเทียบกับฝรั่งเศสและความสำเร็จของฝรั่งเศสใน

เวลาต่อมา บึงน้ำที่จะทำให้ขุนนางและเจ้านายหลวงพระบางเห็นโทษชัดเจนยิ่งขึ้นว่าฝรั่งเศสมีความสามารถที่จะนำสันติสุขอันแท้จริงมาสู่ลาว เพราะฝรั่งเศสอาจจัดการ กับขอ ในเขตปกครองของ คนไทยในความสงบได้ดีกว่า แม้คนลาวเข้าใจก็เข้าใจข้อดีเปรียบของ ฝรั่งเศสในเรื่องนี้เป็นอย่างดี เขากล่าวไว้ในรายงานการเคมหางของเขาว่า การโจมตี นครหลวงพระบางครั้งนั้นมีผลสะท้อนอย่างยิ่งใหญ่นในแคว้นลาว เพราะทำให้ความมั่นคง เสริมเกียรติยศและอิทธิพลของฝรั่งเศสอย่างน่าทึ่งยิ่ง "เพราะทำให้ประชาชนนึกเห็นถึงความสงบสุข ของประชาชนในแดนที่เรามากกว่าและของตนเอง ทั้งยังทำให้ประชาชนเริ่มคิดถึง การยึดครองของฝรั่งเศสในดินแดนของตนเองบ้าง" ๑๑๖

ความเคลื่อนไหวของไทย เพื่อควบคุมการปล้นสะดมหลวงพระบาง

เมื่อทางกรุงเทพฯ ได้รับใบบอกจากทั้งนครหลวงพระบาง เมืองน่าน และเมืองอื่น ๆ อีกมาก เรื่องการโจมตีนครหลวงพระบางของพวกฮ่อและไทยไล่แล้ว รัฐบาลได้รับความสนใจเป็นอันมาก เนื่องจากเกรงว่าจะเป็นเหตุให้ฝรั่งเศสซึ่งมีนโยบายที่จะขยายอิทธิพลเข้ามา ในลาวถือเป็นสามเหตุแทรกแซงได้ อีกประการหนึ่งเมื่อนครหลวงพระบางถึงแก่ความวิบัติเช่นนี้ พวกฮ่อซึ่งโหมมาล้อมสวนมัทรีก็ก่อไทยในการปราบเมื่อ ค.ศ. ๒๔๕๕ ก็อาจจะถือโอกาสก่อกวน เป็นโจรบุรุษปล้นสะดมราษฎรอีก งานซึ่งได้ทำสำเร็จลงไปบ้างแล้วก็จะเป็นการสูญเปล่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพขึ้นไปจัดการ รักษาความสงบในแคว้นลาวใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยมีเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ซึ่งขณะนั้นได้รับพระราชทานยศเลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีสุทธีกัมปนาท เป็นแม่ทัพอีกเช่นที่เคยมาแล้ว (เนื่องจากความสงบนี้ เกิดขึ้นในแดนที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถมีหน้าที่รับผิดชอบ)

นอกจากนี้ในขณะนั้น ทางกรุงเทพฯ ยังไม่รู้ว่าพวกฮ่อได้ยกออกจากเมืองหลวงพระบาง หรือยัง คงเข้าใจว่าพวกฮ่อยังตั้งอยู่ที่นั่น จึงโปรดให้ใบบอกสั่งให้เจ้านายเมืองหลวงพระบางซึ่งหนี้ออกจากเมืองยกทัพขึ้นไปพร้อมทั้งหลวงคัสกรปลาคือ สมเฒ่าโสมเมืองหลวงพระบางเสีย ๑๑๗

ทางด้านการปกครอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้จัดการ ขึ้นใหม่เช่นกัน เนื่องจากคงจะทรงเล็งเห็นแล้วว่า ขุนนางและเจ้านายเมืองหลวงพระบาง ล้วนแต่ไม่อาจปกครองรักษาตัวของตัวเองได้ การขึ้นแรกก็คือโปรดให้พระยาอนุชิตวิเศษยกทัพ รวามขึ้นไปเป็นข้าหลวงใหญ่คนใหม่ โดยขึ้นไปพร้อมกับกองทัพน่าน มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมราษฎร ที่แตกหนี้ออไ้กลับมาก่อตั้งบ้านเรือน และคอยรวบรวมเสบียงอาหารไว้รับกองทัพไทย

ที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีจะยกขึ้นไป การเปลี่ยนตัวข้าหลวงใหญ่นี้เป็นส่วนหนึ่งของแผนการขบถ
ปรุงการปกครองของนครหลวงพระบางของพระองค์ ดังที่ใ้สมัครราชทูตเลขาถึงซุสฝรั่งเศส
ประจำกรุงเทพฯ ขณะนั้น เพื่อแจ้งให้ทราบว่าเจ้าหลวงนั้นรนามากและขอละไม่มีความสามารถ
ป้องกันตนเองได้ นับแต่ไปนครหลวงพระบางจะคงคมาอยู่ใต้การปกครองของไทยโดยคง
โอรสของเจ้าหลวงกำลังขึ้นไปตั้งกองทัพอไทยเพื่อขับไล่ออและเตรียมยกทัพไปขับไล่ออต่อไปจน
กว่าจะออกจากเขตกลุ่มน้ำแท้^{๑๑๑}

การส่งทัพขึ้นไปในคราวนี้ สันนิษฐานว่าไทยได้กระทำการที่จะทำอยู่แล้ว ถึงแม้ว่าพวก
ออและไทยจะไม่โดยกมาปล้นเมืองหลวงพระบางก็ตามที่ ดังที่ใ้เห็นในตอนที่แล้ว
นายปาวีได้อ้างกับข้าหลวงใหญ่ประจำหลวงพระบางถึงนครวังเมืองหลวงพระบางยังไม่ต่ำกว่า
๑๑๑ ถึงเดือน ๑๑ เดือน ๑๑ ปีอุณหสศ ทานเจ้าหมื่นไวยวรนาถจะจัดอหิเสเซอร์ทหารนาย
ไพร่กลับขึ้นมาจัดการทางเมืองสิบสองจุไทให้เป็นที่เรียบร้อย^{๑๑๒} ในการปราบอ.ศ. ๒๔๒๔-
๒๔๒๕ ไทยยังไม่อาจขึ้นไปจัดการโคกลอกหัวไปในแถบสิบสองจุไท จึงน่าเชื่อว่าเจ้าหมื่นไวย-
วรนาถคิดที่จะส่งทหารกลับขึ้นมาทำการอีกเป็นแน่ อีกประการหนึ่งตามหลักฐานข้างแท่งก็
กล่าวไว้ว่า เนื่องจากว่าในคังเก็บกำลังเกิดความยุ่งยากอันด้วยกฏห้าหมื่น (ดูที่ ๒)

จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่รัฐบาลสยามจักต้องพิจารณาความสงบเรียบร้อยในดินแดนที่สยาม
รู้สึกว่าเป็นของสยาม ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ (พ.ศ. ๒๔๒๖) จึงได้ส่งกองทหาร
ขึ้นไปมีหลวงพระบางให้ไปรักษาชายแดนแดนทางทิศตะวันออก เชียงเหนือในคัง ที่
ว่าใหม่คังก็เพราะเหตุว่าออลอไม่ยกเข้ามาอีก ฝรั่งเศสก็อาจยกเข้ามา...^{๑๑๓}

อีกประการหนึ่ง จความหมายของราชทูตอังกฤษที่ประจำกรุงเทพฯ ในขณะนั้นซึ่งแจ้ง
ประตฤกษีใหญ่ไปให้ทางลอนดอนรวมทั้งกล่าวถึงการยกทัพไปปราบออในครั้งนั้นประหนึ่งว่าภารกิจ
การปราบออนั้นเป็นเรื่องสำคัญรองลงมา ดังความตอนหนึ่งว่า "... กองทหารไทยซึ่งจะยก
ออกจากกรุงเทพฯ ไปในวันสองวันนี้ เพื่อเดินทางตรงไปยังกรมแดนทิศตะวันออก เชียงเหนือ
โดยมุ่งหมายจะรักษาความสงบเรียบร้อย และถ้าสามารถจะทำใด ก็จะได้ปราบปรามกำจัด
พวกจันฮอเสียทีเดียว..."^{๑๑๔}

การคำนินนโยบายของฝรั่งเศสเพื่อตอบโต้การที่ไทยจะส่งทหารไปในแถบลาวประเทศพม่าและ
คังเกน

เข้าใจว่าฝรั่งเศสก็คงจะล่วงรู้ถึงความประสงค์อันแท้จริงของฝ่ายไทยดี และเพื่อ

เป็นการป้องกันผลประโยชน์ของตน ฝรั่งเศสจึงเริ่มดำเนินการตั้งทางทหารและการทหารที่

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๑ นายแกร์การาเจ็ค ผู้ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้มีโอกาสเขาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ และโดยพลความเรื่องเกี่ยวกับการที่ไทยจะจัดทัพไปปราบฮ่อ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำริสรวทว่าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งจะเป็นแม่ทัพนำทัพไปทำการจนถึงยั้งน้ำตก อันเป็นแดนที่ฝรั่งเศสหมายมั่นในมือจะเอาเป็นของตนอยู่แล้ว นอกจากนี้ไทยยังตั้งใจจะเอาปีศาจร้องกินแค้นตั้งกล่าวเสียดบาย นายแกร์การาเจ็คจึงไปพูดขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้หันมาเอาพระทัยใส่ในการป้องกันชอพิพาทใด อันอาจจะเกิดขึ้นระหว่างกองทัพไทยและฝรั่งเศสที่กรมแดน เพราะฝรั่งเศสก็ตั้งใจจะส่งทหารเขาไปจัดการกับพวกฮ่อในตั้งเกี่ยวอันเป็นเขตยึดครองของตนเช่นกัน นับเป็นครั้งแรกที่ทางฝ่ายฝรั่งเศสได้บอกเรื่องนี้แก่ไทย นายแกร์การาเจ็คจึงได้มีโอกาสเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งคณะกรรมการอิน ๒ คณะ ทางฝ่ายฝรั่งเศสจะเดินทางรวมไปกับกองทัพไทย ซึ่งนอกจากเพื่อป้องกันมิให้เกิดกรณีพิพาทอันแล้ว คณะกรรมการดังกล่าวของทำหน้าที่ประสานการติดต่อกันระหว่างกองทัพไทยและฝรั่งเศส โดยเฉพาะเมื่อทัพทั้งสองเข้ามาตั้งประชิดกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสั่งเลพระทัยที่จะยอมรับข้อเสนอ นั้น ถึงแม้ว่าไทยจะมีสิทธิส่งทหารไปเป็น คณะกรรมการร่วมเดินทางไปกับกองทัพฝรั่งเศสด้วยก็ตาม เหตุที่เป็นดังนี้สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะไม่วางพระทัยในเจตนาคับมิตรของพวกฝรั่งเศส ซึ่งก็ปรากฏว่าเป็นความจริงอย่างที่สุดสงสัย ในจดหมายฉบับเดิมเกี่ยวกับที่นายแกร์การาเจ็คส่งไปให้รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสเพื่อรายงานการสนทนาครั้งนั้น เขาได้เสนอต่อรัฐบาลฝรั่งเศสว่าขณะนั้นเป็นเวลาอันเหมาะสมที่สุดที่จะยืนยันสิทธิของญวนในดินแดนสิบสองจุไท และที่จะจัดให้มีการสำรวจดินแดนดังกล่าวอย่างมีประสิทธิภาพ เขาได้เตือนรัฐมนตรีต่างประเทศว่าถ้าฝรั่งเศสไม่รับฉวยโอกาสนี้ ไทยก็จะฉวยโอกาสยึดสิบสองจุไทเสีย และ "ข้าพเจ้าสงสัยเต็มหัวใจว่า พระเจ้ากรุงสยามจะยอมมอบทหารของพระองค์ออกมาหรือไม่ และด้วยเหตุคั้งนั้นเราจึงจำเป็นต้องส่งทหารเข้ามาจากคั้งเกียบ หรือทำให้ฐานะทางทหารของเราในดินแดนคั้งกล่าว เป็นศอฝ่ายสยาม มิฉะนั้นเราก็คงยอมสละสิทธิอันไม่อาจจะคัดค้านได้ในดินแดนอันเป็นที่มางนของญวนนี้..." ในขณะที่เขยกันเขาก็เสนอว่า "กองทัพฝรั่งเศสจะต้องมาถึงเมืองโลในเดือนตุลาคม หรือก่อนหน้านั้นถ้าหากทำได้ เนื่องจากว่าเราไม่มีเวลาสำหรับสูญเสียกันในตอนนี้ ข้าพเจ้าขออนุญาตเสนอให้เลขฉบับหนึ่งใหม่กระหวางคั้งต่อไปนี้" แล้ว

เขาก็แม่โทร เลขของข้าหลวงทั่วไปของฝรั่งเศสประจำตั้ง เก็บไว้ในจดหมายมีความว่า

การจัดตั้งครั้งใหม่ของสยามไคร้เตรียมขึ้นแล้ว และชาวสยามยอมคองการแสวงผล
กำไรจากเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นล่าสุดนี้ ในอันที่จะปกครองหลวงพระบางโดยทรง
ปากของทหารของเราไม่ไปถึงสิบสองจุไทก่อนกองทหารของสยาม พวกเขาก็จะมึน
ครองนานเมืองเหล่านี้จนถึงลุ่มน้ำแท้ และไม่ปรารถนาจะคืนให้เราเป็นอันขาด
ถ้าทางตั้งเก็บสามารถทำการปกครองจังหวัดซึ่งประกบกันอื่นเป็นคู่ [แควน] แห่ง
เดือนเมษายนถึงต้นมิถุนายนในระหว่างฤดูกาลอันเหมาะสม ในขณะที่ชาวสยามยังอยู่ในเขต
แควนหลวงพระบาง ข้าพเจ้าก็หวังว่าการปักปันกรรมแดนโดยฉันทมิตรจะอาจทำได้สำเร็จ

...๑๑๕

หลังจากการลงใจ อยู่เป็นเวลามากกว่า ทางฝ่ายรัฐบาลไทยก็ยอมรับข้อเสนอ
ของฝรั่งเศสในเรื่องการจัดตั้งคณะกรรมการมาธิการดังกล่าว^{๑๑๖} ในวันที่ ๑ พฤศจิกายนเจ้าหน้า
ที่ของฝรั่งเศสซึ่งจะเป็นคณะกรรมการเดินทางร่วมไปกับกองทัพบกสยามก็มาถึงกรุงเทพฯ
อันประกอบด้วยนายร้อยเอกคูเปต์และร้อยโทนิโคลง (Cupet และ Nicolon) อีกทั้งลามและ
เจ้าหน้าที่อื่นๆ ที่จำเป็น ทางฝ่ายไทยก็ตั้งพระโอรสภาคภักดีเป็นหัวหน้าคณะกรรมการฝ่าย
ไทยเดินทางไปด้วยกันเพื่อเดินทางร่วมไปกับกองทัพฝรั่งเศส เป็นที่ตกลงกันว่าคณะกรรมการ
ทั้งสองไม่มีอำนาจใดที่จะเป็นผู้อำนาจเขตแดน แต่จะรายงานส่งไปยังรัฐบาลของตัวในเรื่อง
เกี่ยวกับสถานการณ์และข้อความอื่นที่จำเป็นแก่การปักปันเขตแดนเท่านั้น^{๑๑๗}

ปัญหาการปักปันกรรมแดน

เนื่องจากทั้งฝ่ายไทยและฝรั่งเศสต่างก็คองการให้มีการปักปันกรรมแดนกันทั้งสองฝ่าย
และการยกกองทัพเข้าไปรักษาความสงบเรียบร้อยในสิบสองจุไทและตั้งเก็บครั้งนี้ทางฝั่งหัว
จะจัดการเรื่องเขตแดนของคนให้เป็นที่น่าพอใจอีกด้วย ในการสนทนาระหว่างนายแกร์การาเจ็ค
และพระมหาสมเด็จพระเจ้าจุมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ที่ฝรั่งเศสก็ไคร้ความมุ่งมุ่นถึงความปรารถนา
ของรัฐบาลฝรั่งเศสในอันที่จะจัดการ เรื่องเขตแดนของตั้งเก็บให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เพราะ
จะเห็นความเกิดขึ้นที่จะจัดให้มีคณะกรรมการติดตามกองทัพไปทั้งสองฝ่ายจึงขยายตัวขึ้นเป็น
การจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อศึกษาปัญหาเขตแดนกันทีเดียว ทางฝ่ายฝรั่งเศสได้เสนอให้นาย
ออกุสต์ ปาวีเป็นกรรมการที่หนึ่ง และหลังจากการเจรจากันอยู่นานพอสมควรทางฝ่ายไทย
ก็ยอมรับโดยรับภาระในการขนส่งเจ้าหน้าที่ที่จะทำได้ แต่มีกำหนดว่าคณะกรรมการทั้งสองนี้มิได้
มีหน้าที่ในการกำหนดเขตแดน เพียงแต่

๑. ช่วยให้ความสะดวกในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกองทัพอากาศ และชาวระงับ
ข้อพิพาทใดๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นระหว่างกองทหารทั้งสองฝ่าย

๒. ดำรวจดินแดนและจัดทำแผนที่เขตแดนขึ้น แต่ไม่ดีว่าเป็นผลในบังคับได้ เพราะ
ข้อมูลที่ทำเป็นทั้งมวลจะต้องรวบรวมขึ้นโดยผู้แทนของทั้งสองฝ่ายในการเจรจาตกลงกันภายหลัง

หน้าที่อันแท้จริงที่คณะกรรมการมาธิการของฝรั่งเศสต้องปฏิบัติ รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส
ได้กำหนดไว้ว่า กองทหารควบคุมความวุ่นวายและระงับเหตุวุ่นวายในเขตแดนตั้งแต่
ชายแดนจีนลงมาถึงเมืองทวน ศึกษาเส้นสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำโขงและอ่าวตังเกี๋ย ราบ
ผาจนถึงเมืองหรือสถานที่ที่มีคุณค่าในทางทหารหรือเส้นทางคมนาคม โดยสรุปแล้วคณะกรรมการ
มาธิการดังกล่าวมีหน้าที่ตามที่เข้าใจกันทั่วไปในขณะนั้นแต่เพียงว่า

...สถานที่แห่งหนึ่งเพื่อป้องกันความปะทะกันในระหว่างกองทหารไทยซึ่งลงไปจากกรุงเทพฯ
กับกองทหารฝรั่งเศสซึ่งมาจากฮ่องกง ซึ่งกองทหารทั้งสอง น่าจะไปพบกันในพื้นที่
กำลังเป็นข้อพิพาทระหว่างกรมแคบสมุทรกับฮ่องกง สถานที่สองแห่งคือตรวจตราเขต
กรมแคบสมุทรเป็นการเริ่มต้นในการที่จะกำหนดเขตกรรมแดนต่อกัน

ด้วยเหตุดังนั้น จึงน่าจะเข้าใจได้ว่าความปฏิบัติการใดๆ ของคณะกรรมการมาธิการซึ่ง
รู้จักกันในนามว่าคณะสำรวจปารี (Mission Parie) ที่กระทำขึ้นในภายหลังเป็นการดำเนินการ
ของหัวหน้าคณะสำรวจนี้คนเดียว

ในเอกสารของไทยกล่าวถึงการตกลงจัดตั้งคณะกรรมการนี้แต่เพียงว่า

...เป็นการปรึกษากลางกันว่า ข้าราชการสยามฝ่ายฝรั่งเศสจะเข้าไปตรวจกำหนด
เขตแดนสยามกับฝ่ายฝรั่งเศสให้ตกลงเรียบร้อยแล้ว ข้าราชการสยามจะได้ออก
ไปทางตังเกี๋ย ... ข้าราชการฝรั่งเศสจะไปจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทางเมืองหลวงพระ
บางตลอดราชอาณาจักรนั้น

ทางฝ่ายไทยก็รู้ดีว่า หลังจากการดำเนินงานของกองทหารทั้งสองแล้ว ฝรั่งเศสจะ
คงยกปัญหาเรื่องกรรมแดนทางตามตะวันออกทั้งหมดขึ้นมาเป็นกรณีพิพาทอีก การลงทัณฑ์ของไทย
ขึ้นไปในคราวนี้จึงได้ส่งเจ้าหน้าที่สำหรับสำรวจดินแดนขึ้นไปดำเนินงานออกจากกระทรวงกลาโหม
โดยทำไว้ด้วย โดยมีวิศวกรแผนที่ชาวอังกฤษชื่อ นายคออลินส์ เป็นหัวหน้าคณะ นายคออลินส์
ผู้นี้เคยเป็นผู้อำนวยการกระทรวงกลาโหมมาสำรวจดินแดนลาวในฝรั่งเศสก่อน

นโยบายของฝรั่งเศสในการยึดสิบสองจุไทย

ถึงที่ใดเห็นในจดหมายคัดกรองระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐบาลฝรั่งเศสประจำตะวันออกไกล และปารีสแล้วว่า ข้าราชการฝรั่งเศสในแถบนี้ทางพยายามยุยงให้รัฐบาลทางปารีสผนวก ดินแดนในแหลมอินโดจีนเพิ่มขึ้น เพราะที่เกี่ยวกับสิบสองจุไทย แผนการยึดครองได้ ถูกกำหนดขึ้นแล้วโดยที่ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ และชาวหลวงใหญ่ประจำตั้งถิ่นตั้งที่ใดกล่าว แล้วในตอนนั้น เกือบจะกล่าวได้ว่านโยบายที่ทางปารีสอนุมัติในเวลาต่อมาแทบไม่มีอะไรยึด เห็นไปจากข้อเสนอของข้าราชการเหล่านี้ก็ เพราะโดยแท้จริงแล้วฝรั่งเศสก็มีนโยบายที่จะผนวกดินแดนสิบสองจุไทยมาก่อนหน้านี้ ถึงขนาดใส่งบประมาณจริงๆ ในสมัยพ.ศ. ๒๔๖๐ กองทหารฝรั่งเศสในความควบคุมของนายพันเอกแมลเลอเคอโรโค เดินทางจากเวียงแก่นเข้ามาตั้ง มาตุภูมิหน้าแท จนถึงที่สมแม่น้ำแม่คำไม่ไกลเกินไปกว่านี้ เนื่องจากว่าขาดเสบียงอาหารและ ขาดสารเพียงพอจึงต้องเดินทางกลับ "มีฉะนั้นแล้วก็ไม่คงเป็นที่สงสัยว่า จะไปประสบความสำเร็จตามจุดหมาย" ๑๑๖

ในคืนสุดท้ายก่อน รัฐบาลฝรั่งเศสมีคำสั่งให้กองทหารมาธิการ ฝรั่งเศสที่จังหวัดซันมีความตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าขอการอย่างหนึ่งที่จะให้กองทหารฝรั่งเศสยึด ครองสถานที่ตั้งของเมืองแดงก่อนหน้ากองทหารของสยาม ไมว่าจะต้องสิ้นเปลืองสักเท่าไร" ๑๑๗

เหตุที่ฝรั่งเศสเลือกเอาเมืองแดงเป็นเป้าหมายสำคัญสำหรับการยึดครองนั้น เข้าใจ ว่าเนื่องจากฝรั่งเศสคงได้เห็นแล้วว่า สิบสองจุไทยตอนเหนืออันมีเมืองโลเป็นเมืองสำคัญนั้น ไทยยังไม่ค่อยจะมีอำนาจอย่างเด่นชัดนัก ผิดกับสิบสองจุไทยตอนใต้ซึ่งมีเมืองแดงเป็นเมืองสำคัญ ไทยเพิ่งส่งทหารเข้าไปยึดเมืองนี้เมื่อปีก่อนหน้านั้น ฝรั่งเศสคงหวังจะใช้นโยบายยึด ครองดินแดนที่เป็นหน้าสงสัยว่าไทยจะมีสิทธิอ้างตามสมควรนี้ โดยกำลังทหาร เพื่อให้การยึดครอง และผนวกดินแดนของฝรั่งเศสเป็น "ข้อเท็จจริงที่สำเร็จสมบูรณ์อยู่ในตัว" (fait accompli) อีกประการหนึ่งฝรั่งเศสคงคาดหวังว่าถึงอย่างไร เสียดกองทัพไทยก็คงไม่สามารถเดินทางไปถึงเมืองโลได้ก่อนหน้าฝรั่งเศสเป็นแน่ เพราะเมืองโลเป็นดินแดนของศัตรูของไทยย่อมต้อง ถูกสอดคาวางเป็นแน่ - ทั้งยังอยู่ไกลจากหลวงพระบางกว่าเมืองแดงอีกด้วย

อันที่จริงฝรั่งเศสควรส่งทหารเข้ามาในแดนลาวตอนเหนืออย่างรีบร้อนกว่านี้ เพื่อ จะได้มีโอกาสทำการยึดครองดินแดนกว้างขวางขึ้นกว่าควนสิบสองจุไทยเท่านั้น ในขณะที่ ฝรั่งเศสก็มีข้อพิพาทเรื่องดินแดนกับไทยหลายแห่งเช่นกัน เช่นที่คำเกิดและควนในแคว้นทวน ซึ่งวงโลกอาจลืมหิวเป็นเวลานานแล้ว แต่เนื่องจากเหตุการณ์ทั้งในกัมพูชาและฝรั่งเศสขณะ นั้นยังไม่อำนวยให้ฝรั่งเศสใช้นโยบายรุนแรงกับไทยได้ ถ้าฝรั่งเศสใช้กำลังทหารที่มีอยู่เข้า

อีกที่เมืองโสภและเมืองธนู ทางเมืองหลวงพระบางได้บอกกล่าวจากเมืองนำเอาชาวขอมแล้ว จึงมีหนังสือมาเร่งกองทัพเมืองน่านในวันยกขึ้นไป "ข้าพเจ้าเห็นว่าชาวต่างชาติเมืองหลวงพระบางพอจะเลี้ยงกองทัพหรือหากกองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ขอให้ท่านเห็นแก่ราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับยกกองทัพขึ้นไปช่วยชาติเจ้าจักราธิการเมืองหลวงพระบางโดยเร็วเถิด..." ๑๒๗

ถึงแม้ว่าพวกขอมจะถอยกลับไปแล้ว ทางนครหลวงพระบางก็ยังเกรงไปว่าพวกขอมอาจจะยกกลับมาเข้าโจมตีอีกได้ ทั้งยังอยากจะได้ครัวที่พวกเมืองโลกวาดต้อนไปเพื่อเป็นกำลังในกองทัพใหญ่กรุงเทพฯ ซึ่งจะยกขึ้นไปอีกควม จึงได้มีคำสั่งให้หาแสงหัวเมืองบางแห่งจัดการตั้งต่อไป

... ให้หาแสงหลวงเมืองธนู เกณฑ์เอาพวกคนแสงเมืองธนูออกรบคานทานให้ถึงแรงเอาครอบครัวที่อาบอแอไทยไล่จับเอาไปนั้นไว้ให้ได้ ถ้าเห็นว่าอาบอแอไพรพลมากไม่เป็นที่ระมัดระวัง ก็ให้พากันรักษาป้องกันเมืองไว้ให้สุดแสน อย่าให้อาบอแอพวกเมืองโลกวาดลักเอาไปได้ รอหากกองทัพใหญ่ขึ้นไปแล้ว จะคิดราชการต่อไป

อนึ่งครอบครัวเมืองหลวงพระบาง ก็กลับเข้ามาอยู่เสมอเนืองๆ วันละครัวบ้าง สองครัวบ้าง แต่ยังมีความหวงหวาดระแวงกลัวเป็นอันมาก ถ้ากองทัพขอมมาตั้งอยู่เมืองหลวงพระบางแล้ว ก็คงจะมีความสุทธต่อไป แต่มีกันค้าลือทวยเหล่าร้ายต่างๆ ก็ยังมีอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นราษฎรยังรวนเรอยู่ยังไม่เป็นอันมั่นคงลงได้ ... ๑๒๘

นอกจากนี้ทางฝ่ายหัวเมืองทางเหนือของในหนึ่งคองมีส่วนเกี่ยวข้องกับทหารยกทัพไปปราบฮ่อในครั้งนั้นก็เริ่มคณกระเตรียมเสบียงอาหารไว้รอหากกองทัพใหญ่ที่กำหนดจะยกขึ้นไปในเวลาปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ๑๒๙

ทางฝ่ายกรุงเทพฯ ไม่ไกร้มใบนอกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ส่งกองทัพขึ้นไปจัดการเรื่องฮ่อให้เรียบร้อย ในพระบรมราชโองการที่พระราชทานแก่กองทัพนั้นมืที่สำคัญคือ

- ๑. โปรดให้พระยามนตรีเป็นข้าหลวงใหญ่สำหรับเมืองนครหลวงพระบาง ให้ขึ้นไปพร้อมทั้งกองทัพหน้า มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมยุคนไทยเข้ามาอยู่เมืองหลวงพระบางตามภูมิค้ำเนาเดิม และตรวจราชการที่จะรวบรวมเสบียงอาหารสำหรับเลี้ยงกองทัพใหญ่
- ๒. โปรดให้หลวงจักษกรปลาศคุมกองทหารกรุงเทพฯ พร้อมทวยเจาราชบุกรูว่าที่เจ้าราชวงศ์ เจาราชภาคินย์เมืองหลวงพระบางรวมทหารไพร่พล ๒๕๐ คนยกขึ้นไปเมืองหลวง

พระบาง ถ้านานธรรมาศกยังตั้งอยู่ในนครหลวงพระบาง เห็นทองคำลังจะตีให้แตกโลกก็ให้ตีให้
แตกฉาน แลตั้งมั่นรักษาเมืองไววกากองทัตใหญ่จะขึ้นไปถึง

๑. โปรดให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีคุมทหารไพร่พล ๓๐๐๐ คนยกขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง
เมื่อจัดการเลี้ยงอาหารพร้อมแล้ว *ในยกขึ้นไปปราบปรามพวกอชาศักจนตลอดครุระราช
อาณาเขต* ใ้เห็นในพ.ศ.๒๔๓๐ (ครั้งนั้นยังมีสยามไทย (จีนทรวกั) เพราะฉะนั้นพ.ศ.๒๔๓๐
จะมาถึงสุดในราวเดือนเมษายน พ.ศ.๒๔๓๐) ๑๓๐

จะเห็นในภาพรสมาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหาโทษกำหนดนโยบายการ
ปฏิบัติการโดยละเอียดไม่ เพราะฉะนั้นหนาทันจึงตกแก่พระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ ครั้นเมื่อ
กองทัพยกขึ้นไปถึงนครหลวงพระบางแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงได้มีรายงานมาถึงกรมยุทธ
นาธิการ เพื่อนำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งบรรจขอความที่เป็นการ
กำหนดนโยบายที่กองทัพจะปฏิบัติการดังนี้

๑. เนื่องจากทรงพระวิตถควา แม่ทัพและข้าหลวงไม่ค่อยจะลงรอยกัน เพราะมี
เรื่องที่ไม่เห็นพ้องกันมากจน แต่พระยาสุรศักดิ์มนตรีก็เิดการบังคับหมู่พลขึ้นบ้านว่าทวนและชา
หลวงโตเข้าใจกันดีแล้ว ที่ยังไม่ลงความเห็นพ้องกันในตอนแรกนั้นก็เนื่องจากยังไม่กระทบกัน
และอีกฝ่ายหนึ่งยังไม่เข้าใจสถานการณ์ดี

๒. เกี่ยวกับปัญหาเรื่องการจัดปัญหาข้อใหญ่คือ ตัดขาดไปไม่ต้องคอยบอกกองทัพมาปราบ
ปราบอยู่เสมอเช่นนี้ พระยาสุรศักดิ์มนตรีเิดกรามบังคับหมู่พลข้อยากลำบากและนโยบายในการที่
ทวนจะจัดปัญหาเรื่องนี้ว่า

... ถึงพวกอชนั้นก็มีใจเกี้ยวของ ถือว่าเหมือนจีนที่เข้ามาสู่พระบรมโหม้สมภาร กรุงเฮตธา
จีนก็ยังคงเป็นจีน เมื่อเป็นใจรักก็ลองปราบ เมื่อตั้งท่ามาหากินโดยสุจริตก็มีบุตรหลาน
เป็นกำลังเมืองอยู่คั้งนั้นมิได้กลับเป็นไทย เพราะฉะนั้นมิได้คิดเห็นเลยว่าจะปลูก
เลี้ยงพวกอช มากหมายอยู่แต่อาจจัดการมีกำลังตั้งรักษาอยู่เสมอได้ในที่นี้ๆ ไทพวก
อชหมดสิ้นไปไม่กลับมาใดเมื่อใด เห็นว่าจะเป็นที่เรียบร้อยดีกว่าที่มีอยู่ แต่เป็นการ
ใหญ่ยากที่จะให้หมดสิ้นไป ควบคุมอาศัยอยู่ฐานานหลายสิบปี ที่คำนวณนั้นๆ ก็เป็น
ที่ซับซ้อนกันการทั่วไป แม้ว่ามีทหารประจำรักษาการเชิงแรงเมื่อใด จึงเห็นว่าพวกอช
จะหมดสิ้นได้ แต่อาจจะมีแก่เจ้าเมืองกรมการเล็กน้อยคั้งนี้ บังชำนานที่พวกอชจะหมดสิ้น
ไป ควบคุมเป็นนานเล็กเมืองน้อยไม่มีกำลังพอที่จะปราบจีนใจรเหล่านี้ได้ เพราะเป็นการ
จำเป็นจึงเิดยอมมีตามเวลาที่เห็นว่าพอจะเป็นทางทำการต่อไป ... ๑๓๐

จะเห็นได้จากข้อความที่ยกมานี้ว่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี เองก็ไม่รู้วิธีที่จะจัดการ กับพวกขอโทษอย่างไรในเดี๋ยวดังต่อไปนี้

๓. เกี่ยวกับแผนการที่จะจัดการปราบฮ่อไหลงไปในเกาะคราวนั้น พระยาสุรศักดิ์มนตรีวางแผนการณชั้นใต้ที่โคตรขอยอยู่แล้วว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้รีบทำให้สำเร็จ เพราะทรงมีเหตุผลว่า "ควมราชการที่กรุงเทพฯ จะต้องการไหลงมา นับว่าเป็นการเร่งร้อน แลเห็นว่าในหลวงศิษกรปลาสประจำอยู่ บางทีจะพลัดการทุกอย่าง แลจะไหลทหายไปเปลี่ยนคล้ายกับรักษาเมืองฉุเกีฉั้น" แผนการนี้ของพระยาสุรศักดิ์มนตรีอาจแบ่งออกได้เป็นหัวข้อใหญ่ ๓ ข้อดังนี้

ก. ความเห็นเกี่ยวกับเมืองแดง เนื่องจากขณะนั้นเป็นเมืองร้างจึงเห็นเป็นโอกาสของไทย เพราะ "เห็นว่า เป็นโอกาสที่จะตั้งมั่นรักษาไว้ด้วยพลหนึ่งในส่วนสิบสองจุไทย" อีกประการหนึ่งราษฎรในเมืองแดงก็แตกอาณาเขตกันระจิกจะจายไปเมืองฮ่อโลก้า ริมบกมาตีเมืองหลวงพระบาง พระสวามีภักดีสยามเขตซึ่งไทยแดงตั้งให้ขึ้นเจ้าเมืองแดงก็พาไปโดยที่เมืองแดงไม่ "เพราะฉะนั้นจะขอรับพระราชทานตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองแดงปกป้องรักษาราษฎรพลเมืองให้ได้อาศัยอยู่ รอให้ราชการจากกรุงเทพฯ ที่จะตกลงไปโปรดเกล้าฯ คอไป..."

ข. การสำรวจในสิบสองจุไทย เนื่องจากทางฝ่ายรัฐบาลไทยและพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้เล็งเห็นอันตรายที่จะเกิดขึ้นแก่สิบสองจุไทย เนื่องจากฝรั่งเศสได้หมายมั่นไว้เมื่อที่จะช่วงชิงไปจากไทยอย่างแน่ชัดขึ้น พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงคิดว่า กองหน้าแผนซึ่งกิจการกองทัตขึ้นไปควยนั้น ควรให้ทำการสำรวจสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหกซึ่ง เป็นแคว้นอยู่ติดกันเสียก่อนจะทำงานอื่นใด จึงได้กราบบังคมทูลลงมากรุงเทพฯ ว่า "มีศเคอร์กลอนโคกหน้าแผนที่โปรแกรมใหญ่ยาวมาก คิดจะคัดใหนอยจากโปรแกรมคือส่งฝ่ายสิบสองปันนาไว้ หน้าตสิบสองจุไทยแลหัวพันทั้งหกไปก่อน..."

ค. ในขณะที่กองทัพใหญ่ยังไม่ไชยกออกไปจากหลวงพระบางนี้ ก็ได้ส่งกองทหารขึ้นไปรักษาตามหัวเมืองในหัวพันที่ติดต่อกับสิบสองจุไทย เนื่องจากว่าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเกรงว่าพวกฮ่อจะเข้ามาแย่งชิงอาหารจากราษฎรในหัวพัน เพราะเป็นเวลาเสรีการหาไรนาตลอดแม้ว่าในขณะที่นั้นคงจะได้อับรายงานว่า เหตุการณ์ในหัวพันสงบอยู่ก็ตาม

ความเห็นของพระยาสุรศักดิ์มนตรีอีกประการหนึ่งในการจัดการกับพวกฮ่อปรากฏในจดหมายของท่านที่มีไปถึงนายร้อยเอกกุเบตซึ่ง เป็นเจ้าหน้าที่ในคณะกรรมการฝรั่งเศส เดินทางไปกับกองทัพไทย พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้อธิบายให้นายร้อยเอกกุเบตเห็นว่า การส่ง

ที่ขึ้นมาจัดการพวกอ๋อเป็นครั้งคราว เหนือไม่บังเกิดผลที่จริงยังมีอันใด เมื่อกองทัพยกกลับ
ไปแล้ว พวกอ๋อก็ก่อการกำเริบขึ้นอีก เพราะฉะนั้นทางที่คิดว่าจะจับได้ให้พวกอ๋อทั้งหมด
อพยพกลับไปถิ่นกำเนิดเดิมของตนเถิด นั่นคือกลับไปอยู่ในแดนจีน

๖.. แต่ไม่มีการที่จะกระทำให้สำเร็จตามเป้าหมายนั้น เป็นการจำเป็นที่ข้าพเจ้าต้อง
ขอความร่วมมือจากรัฐบาลฝรั่งเศสในอันที่จะปล่อยให้พวกอ๋อข้ามดินแดนตั้ง ก็ไปจนถึง
เขตแดนจีน ถ้าแม้ว่าปัญหาการข้ามแดนของพวกอ๋อไปในดินแดนของญวนได้รับอนุญาต
โดยปล่อยให้ผ่านไปอย่างไม่มีอุปสรรคใดๆ แล้ว ข้าพเจ้าก็จะเป็นผู้ถอนพวกอ๋อไปจน
ถึงเขตแดนสยาม ด้วยวิธีการที่จะรักษามลประโยชน์ของประเทศทั้งสอง (สยามและ
ฝรั่งเศส) เป็นอย่างดี

นายร้อยเอกกุเบตโตเคออมพระบาทสุรศักดิ์มนตรีว่า เราจะนำเสนอดีสนของพระบาท
สุรศักดิ์มนตรีแก่ผู้ปกครองฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ และผู้บัญชาการทหารสูงสุดในอินโดจีน

ความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศสในลาวโดยทั่วไป

นอกจากใช้กำลังทหาร ในการปฏิบัติการ เพื่อยึดดินแดนแถบลุ่มน้ำที่ไปจากไทยแล้ว
ฝรั่งเศสก็ยังใช้กำลังในการทางการทูตเพื่อความก้าวหน้าของตนเองในดินแดนลาวส่วนอื่นอีกด้วย
เพราะถึงที่ใดกล่าวแล้ว ฝรั่งเศสในขณะนั้นยังไม่พร้อมที่จะใช้กำลังทหารจัดการ กับไทยในแดน
ลาวทั้งหมดได้ การดำเนินการทางการทูตจึงให้ประโยชน์ที่สำคัญแก่ฝรั่งเศสถึงสองสถาน
สถานแรกเท่าที่เห็นว่าฝรั่งเศสไม่ปล่อยให้เวลาล่วงเลยไปเปล่าๆ การดำเนินงานทางการทูตของ
ฝรั่งเศสจะประสบผลสำเร็จในอันที่จะทำให้ไทยต้องยอมรับโดยปริยายว่าสิทธิของตนในแดนลาว
ซึ่งไทยเคยยืนยันไว้อย่างหนักแน่นนั้น เป็นสิ่งที่ควรสงสัยได้ ดังจะเห็นต่อไปในภายหลัง
สถานที่ต้องการเร่งเร้าไทยในทางการทูตยอมทำให้ไทยต้องตระวักระวน แทนที่จะได้โอกาส
ทุ่มเทกำลังทุกทางไปในการป้องกันดินแดนแถบลุ่มน้ำที่ กระทรวงต่างประเทศของไทยต้อง
เสียเวลาไปอย่างมากมายในการทกลงโทษกับฝรั่งเศสเพื่อสงวนสิทธิของไทยในแดนลาวส่วนอื่น
และเสียโอกาสที่จะยอมโตการลวงลำดินแดนสิบสองจุไทยของฝรั่งเศสไป (๑)

(๑) เป็นการธรรมดาที่นโยบายทางการทูตของประเทศใดจะสำเร็จลุล่วงหรือไม่ขึ้น
กับความไว้วางใจที่มีต่อกำลังทหารของตนเพียงไร ความสำเร็จของฝรั่งเศสในเรื่องนี้ย่อม
เป็นเพราะฝรั่งเศสเป็นชาติมหาอำนาจและสยามเป็นประเทศเล็ก ประเทศหนึ่งด้วย

ในต้นปี ค.ศ. ๒๕๑๐ นายกรัฐมนตรีได้พูดฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้แจ้งให้รัฐบาล
สยามทราบว่า รัฐบาลของไทยประกาศว่าประเทศตนมีดินแดนจนแม่น้ำโขง ซึ่งในการนี้ยอม
จะรวมเอาความหวาดกลัว เพราะฉะนั้นรัฐบาลของไทยของฝรั่งเศสยอมจะสงวนเสรีภาพทุก
ประการ ในอันที่จะปฏิบัติกิจการในดินแดนทางคามตะวันออกของแม่น้ำโขง หรืออีกนัยหนึ่งรัฐบาล
สยามไม่ยอมรับการปกครองของสยามในดินแดนเหล่านั้น

กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ตอบชุกฝรั่งเศสว่า ประเทศ
สยามไม่เคยมีความสงสัยในกรรมแดนของตนที่ติดกับลาว เพราะทั้งสภาพทางภูมิศาสตร์
และประวัติศาสตร์ได้ทำให้เห็นอย่างเด่นชัดแล้วว่า กรรมแดนของสยามควรจะมีทั้งหมด ที่ใด
เพราะฉะนั้นถ้าทางรัฐบาลสยามมีความไม่แน่ใจในกรรมแดนของตนเอง รัฐบาลสยามก็หวังอย่าง
ยิ่งว่าจะเลิกสงสัยได้แล้ว นอกจากนี้ได้ทรงประทานข้อเสนอให้รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส
จัดการประชุมขึ้นระหว่างผู้แทนของรัฐบาลทั้งสอง เพื่อตกลงกันในเรื่องเขตแดน โดยที่ฝ่าย
ไทยไม่เคยเห็นที่ของกรรมแดนบางส่วนที่ชัดเจน แต่ในขณะนั้นก็ยังมิได้สำเร็จ "ข้าพเจ้าหวังว่า
ความวิธินั้น จะเป็นการง่ายที่จะกำหนดเขตแดนตามจุดต่างๆ ซึ่งขัดแย้งกันอยู่โดยฉับ
นิมิต..."

อย่างไรก็ตาม นายกรัฐมนตรีก็ยังยืนยันยืนข้ออ้างของลาวเช่นเดิม กรมหมื่นเทว-
วงศ์วโรปการจึงประทานคำตอบไปอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งแสดงท่าทีอันแข็งกร้าวของรัฐบาลไทยใน
ปัญหานี้ มีความตอนหนึ่งว่า

... ข้ออ้างของลาวดังกล่าวนี้ ซึ่งลาวไม่เคยเรียกร้องมาก่อนจนเมื่อลาวได้ตก
ไปอยู่ภายใต้อารักขาของฝรั่งเศสแล้ว เป็นข้ออ้างที่ไม่เพียงแต่จะขัดกับหลักฐาน
หลักฐานมากมายในทางประวัติศาสตร์ แต่ยังไม่สอดคล้องกับแผนที่และเรื่องราวที่
นักเดินทางซึ่งไม่เคยสำรวจดินแดนนั้นในคราวใดด้วย ในบรรดานักเดินทางเหล่านี้
นั้นยอมรวมถึงคณะสำรวจที่รัฐบาลฝรั่งเศสเป็นผู้ส่งมาเองใน ค.ศ. ๒๕๐๐ ด้วย
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะคัดค้านอย่างเป็นการที่สุดของข้อสม-
อ้างของลาวดังกล่าว...

ในการเสนอขอประกาศดังกล่าว รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังคงจะ
คงเคารพในอธิปไตยของสยามในเขตตะวันออกของแม่น้ำโขง อันเป็นดินแดนที่อำ-
นาจสูงสุดของพระเจ้าอยู่หัวได้สถาปนาขึ้นไว้อย่างสม่ำเสมอมาเป็นเวลานานแล้ว
ทั้งประชากรก็ยังได้มีชีวิตสงบสุขและเต็มไปด้วยสันติอยู่ภายใต้การปกครองอารักขา
ของสยาม และถ้าประเทศหนึ่งประเทศใด ... ต้องการทำลายความเป็นระเบียบ

ในคืนแค้นของสยามเหล่านั้น รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอปฏิเสธความ
รับผิดชอบใดๆ ในผลที่การรุกรานนี้ๆ จะก่อให้เกิดขึ้น...^{๑๓๗}

ในเวลาต่อมา นายแกร์การา เด็ล โค เสนอให้รัฐบาลไทยตั้งคณะกรรมการมาพิจารณา
ระหว่างไทยและฝรั่งเศส เพื่อร่างแบบที่ละรายงานเพื่อการปักปันกรรมแดนแถบคอนเทินของ
กัมพูชา ตามแบบคณะกรรมการซึ่งกำลังปฏิบัติงานอยู่ในทางตะวันออกเฉียงเหนือของลาว
ตะวันตก (ละแวกจำปาศักดิ์)^{๑๓๘} ทางฝ่ายรัฐบาลไทยโดยยอมรับขอเสนอในการแต่งตั้งคณะกรรมการ
มาพิจารณาคดีดังกล่าว แต่มีข้อแม้ขอร้องว่า "จำต้องเข้าใจให้แจ่มแจ้งเสียก่อนว่า ในการ
ที่ยอมรับขอเสนอการแต่งตั้งคณะกรรมการเกี่ยวกับกรรมแดนดังกล่าวนี้ รัฐบาล
ไทยทำขึ้นโดยปราศจากข้อกังขาในสิทธิของตนและโดยปราศจากการยอมรับขอเรียกครองของ
ญวนเลย"^{๑๓๙}

กาจัดขึ้นของรัฐบาลไทยเช่นนี้ย่อมเป็นการทำให้ฝรั่งเศสได้ชัยชนะทางการทูต
เพราะเป็นการถ่วงถ่วงทางให้ฝรั่งเศสไขว่คว้าในแถบคอนเทินของลาวได้อีก ถึงจะเห็นในความจำเป็น
จำเป็นการคืนที่เมื่อไทยได้ยอมถอนทหารจากสิบสองจุไทยเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๓ แล้ว เนื่องจากวิธี
การดังกล่าวทำให้ฝรั่งเศสผนวกดินแดนเพิ่มขึ้นโดยไม่เสียกำลังทหารเลย

นอกจากทางการทูตแล้ว ฝรั่งเศสยังได้ใช้การโฆษณาทางการเมืองการช่วยแย่ง
ถ่วงทางให้แก่อิทธิพลของฝรั่งเศสที่จะปลูกฝังลงในดินแดนลาวอีกด้วย ปรากฏในเอกสารของ
ไทยว่า นายมาซี (Massie) ซึ่งต่อมาจะได้รับแต่งตั้งเป็นว่าที่กงสุลฝรั่งเศสประจำนคร
หลวงพระบางแทนนายเปาวิ ได้นำเอาดินแดนฝรั่งเศสตามชายฝั่งนครหลวงพระบางเป็นอันมาก
แต่ไม่ปรากฏว่าเป็นที่นิยมของประชาชนเท่าใดนัก นอกจากพวกที่ไปรับของแจกเป็นเหรียญ
และธงฝรั่งเศสก็ตาม^{๑๔๐}

ความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศสในสิบสองจุไทย

หลังจากที่นครหลวงพระบางกลับเข้าอยู่ในความสงบอีกครั้งหนึ่ง นายเปาวิก็ได้เดินทาง
จากเมืองพิชัยอันเป็นแหล่งที่เขาได้มาพบกับพวกขอมอยู่ กลับไปรับหน้าที่ของตนในหลวงพระบาง
ครั้งถึงเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๖๐ นายเปาวิก็เดินทางมาถึงนครหลวงพระบาง^{๑๔๑} หลัง
จากนั้นไม่นานเขาก็ได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้เป็นว่าที่กงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระ
บางและเป็นกรรมการที่ ๑ ในการสำรวจดินแดนเพื่อหาข้อมูลในการปักปันกรรมแดนกับสยาม
เขาได้ออกเดินทางไปที่ดงเก็บ และได้ติดต่อกับนายพันโทแปร์โรต์ ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็น

ผู้จัดความสงบเรียบร้อยในดินแดนตั้ง เกือบ พร้อมทั้งปราบปรามพวกขบถซึ่งเพิ่งเสร็จสิ้นการรบ
 กับฝรั่งเศสและหลบซ่อนตัวอยู่ในเขตลี้ภัย นายปาวี ได้นำพันโทพรในโตลงมาจนถึงลุ่มน้ำแคว
 แล้วตัวเขาเองก็เดินทางกลับมาจากหลวงพระบางอีกครั้ง ส่วนกองทหารฝรั่งเศสก็ตั้งอยู่ที่แคว
 เป็นเวลา ๕-๓ วันก่อนจะถอนตัวออกไป ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ นายปาวี
 ก็เดินทางไปเมืองไลทางแม่น้ำแควอีกครั้งหนึ่ง แล้วก็กลับลงมาเมืองแควและหลวงพระบาง
 อีก การเดินทางของปาวีในครั้งนั้นนอกจากเลื่อนสายทางการคมนาคมระหว่างหลวง-
 พระบางและตั้งเกี้ยวแล้ว ก็ยังเป็นการชักนำทหารฝรั่งเศสใหม่มาตั้งกองทางส่วนกับการปฏิบัติ
 การในสิบสองจุไทยอีกด้วย

อีกประการหนึ่ง จากของเขาใจความว่า การเดินทางของปาวีนี้มิใช่ทำขึ้นเพียงคน
 เดียว แต่คงอาศัยเจ้าหน้าที่ต่างๆ เป็นคณะ ซึ่งเรียกกันว่าคณะสำรวจปาวี หรือมีสียง
 ปาวี หน้าที่ของคณะสำรวจนั้นนอกจากที่ได้อธิบายไว้แล้ว ยังมีการสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ใน
 ขณะนี้พวกขบถซึ่งอยู่ในสิบสองจุไทยมีอำนาจมากมายพอสมควร พวกขบถเหล่านี้ย่อมจะถือเอา
 เป็นประชากรส่วนหนึ่งของสิบสองจุไทย ทั้งยังเป็นกลุ่มประชากรที่มีอำนาจมากอีกด้วย ถ้า
 ฝรั่งเศสได้รับความร่วมมือของขบถ ฝรั่งเศสก็จะไม่ประสบอุปสรรคอันใดในการผนวกดินแดน
 สิบสองจุไทยเลย ในขณะที่พวกขบถบางกลุ่ม เช่นของของมหาท้าวซึ่งเป็นหัวหน้าคนใหญ่
 ก็โคกเคยกกระทำสัตย์สาบานขึ้นกับไทยมาแล้ว ถ้าฝรั่งเศสไม่อาจเปลี่ยนใจพวกขบถเหล่านี้ได้
 การผนวกดินแดนสิบสองจุไทยก็อาจจะต้องประสบกับการต่อต้านอย่างเข้มแข็งจากพวกขบถ และ
 เลยจะเป็นสาเหตุให้ไทยไม่ยอมสละสิทธิของตนงาเอา อีกด้วย เพราะฉะนั้นจึงเป็นการจำเป็น
 ที่ฝรั่งเศสต้องแสวงหาความภักดีของพวกขบถเสียก่อน หน้าที่ของคณะสำรวจปาวีอีกประการหนึ่ง
 ก็คือเกลี้ยกล่อมพวกขบถให้เป็นพวกด้วย โดยอ้างในภาษาฝรั่งเศสว่าเป็นการ "Pacific"
 อันไม่มีความหมายตรงกันใจจริงของฝรั่งเศสนัก

ในบันทึกของปาวีเอง ก็ได้กล่าวถึงเหตุการณ์หลายครั้งหลายคราที่คนสมุหนายกชวน
 ทวดหัวหน้าขบถหรือหัวหน้าขบถไทย เห็นถึงอำนาจของฝรั่งเศส ถึงกับใฝ่หาแห่งไหนว่ารับรอง
 แก่ชาวพื้นเมืองว่า กองทหารไทยจะถอนตัวออกไปภายใน ๕-๓ วันข้างหน้า และฝรั่งเศส
 จะเป็นประเทศเดียวที่รักษาความสงบในเขตแดนเหล่านั้น ความสำเร็จในคานนี้ของคณะ
 สำรวจปาวีมีอยู่ไม่บ่อยทีเดียว ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่คำพูดซึ่งเป็นศัตรูของฝรั่งเศสและโค
 ทนายามจะหันกลับมาเป็นมิตรกับไทย ในที่สุดก็หันกลับมาปรือร่วมมือกับฝรั่งเศสอีก เจ้าหน้าที่ใน
 คณะสำรวจคนหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า "...การเดินทางมาไปของเจ้าหน้าที่ของคณะสำรวจโคกเคยก
 ความสำเร็จอย่างมีสาระ ในอันที่จะทำให้ประชากรบางส่วนเกิดความเชื่อมั่นต่อฝรั่งเศสขึ้นมา

ในพ.๐๕๕

ก่อนหน้าที่กองทัพพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะยกขึ้นไปตั้งเมืองหลวงพระบาง ฝรั่งเศสก็
 โศกโศกอนทัพเขามาตั้งอยู่ที่ปากน้ำคั้น ทางไกลกับเมืองลาวหนึ่ง พวกเมืองโลจึงจัดกอง
 ทัพเขากองสู่ควยฝรั่งเศส แต่ก็แตกกลับมา เมืองโลจึงแตก ราษฎรพากันอพยพหนีมาอยู่
 เมืองเขื่อนหนึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองแดง ส่วนที่เมืองโล ท้าวโลจัดทหารรักษาเมืองไว้ ๓๐๐
 คน ครั้นทางนครหลวงพระบางได้รับโอบอกแจ้งเข้ามาเช่นนั้น ก็ปรึกษากันเห็นว่ากองทัพหน้า
 ซึ่งหลวงพิชัยกรปลาศเป็นญวนขึ้นไปนั้น ทหารยังเจ็บไข้อีกโรยอยู่ จะยกขึ้นไปรักษาเมืองแดง
 เพื่อให้เป็นที่พอใจของประชาชนก็ยังไม่ได้ ประจวบกับกองทัพใหญ่ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี
 ก็ยกไกลจะถึงหลวงพระบางอยู่แล้ว จึงดำริว่าควรจะงัดกองทัพหน้าไว้รอหากองทัพใหญ่ยก
 ขึ้นไปจัดการ เลบที่เคียว ๕๖ การที่ฝรั่งเศสยกทัพมาในครั้งนี้ก็เนื่องจากฝรั่งเศสต้องการจะปิด
 สิบสองจุไทก่อนที่กองทัพไทยจะยกขึ้นไปตั้งอย่างหนึ่ง และอีกประการหนึ่งบุตรท้าวโลก็ได้อา
 ร่วมมือกับญวนและทหารจีนในการสู้รบกับฝรั่งเศสมาก่อน เพราะฉะนั้นฝรั่งเศสย่อมจะคงคิด
 ความมาปราบปรามพวกหรือที่อยู่กับท้าวโลและเมืองโลเองด้วย

ส่วนพวกหรือที่อยู่ในสิบสองจุไทก็มีพวกอรธงคำขององมาคำขวา เห็นว่าบ้านเมือง
 เป็นจางจลควยฝรั่งเศสยกเขามาทำร้ายเช่นนั้น จึงส่งกำลังมาทำการปลงสะคนราษฎรใน
 เขตแดนหัวพันมาง ทางฝ่ายนครหลวงพระบางก็หาไม้กำลังที่จะช่วยกรมการเมืองในหัวพันคือ
 ญวนไม่ โศกโศกใจให้หลวงกรมการคิดจะไปความลำตั้งก่อนรอนกว่ากองทัพกรุงเก่า จะขึ้น
 มาถึง ๐๕๗ การที่พวกอรธงคำขององมายกเขามาปลงสะคนในหัวพันครั้งนี้ พระยาสุรศักดิ์
 มนตรีมีความเห็นว่าองมาไม่โตองการจะทำการปลงสะคน หากแต่หาเพราะของหนีฝรั่งเศส
 มาจึงพากันเขามาอยู่ในสิบสอง จุไท ๐๕๘

ฝ่ายทางเมืองโล เมื่อคำพญูเป็นแน่แล้วว่าไม่มีทางจะเอาชนะฝรั่งเศสได้ จึงรีบ
 ทัพมาสวามิภักดิ์กับไทย โศกหนึ่งสื่อมายังหลวงพิชัยกรปลาศแม่ทัพหน้ามีความว่า ทางเมือง
 โลได้รับตัวกำสามซึ่งทางกรุงเก่า โศกโศกก็ขึ้นไปแล้ว เมืองโลจึงขอมาสวามิภักดิ์กรุง
 -เก่า กำหนดจะส่งบัญชีทหารและราษฎรมาให้ต่อไป ทรมกันนั้นก็พองมาว่าท้าวจีนโตเป็น
 ใจกับฝรั่งเศสยกกองทัพมาที่เมืองโลมีทหารประมาณ ๒๐๐๐ คน ทางเมืองโลอาจว่าโลสู้รบ
 กับฝรั่งเศสจนเอาชนะได้ แต่ฝรั่งเศสหนีไปไม่ไกลคงจะยกกลับมาอีก คำพญูเกรงว่าเมื่อฝรั่ง
 เสกยกกลับมาอีกแล้ว ทางเมืองโลคงไม่มีกำลังอาวุธและเสบียงอาหารที่จะสู้ได้ "ขอให้
 กราบเรียนเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่กับเจ้าคุณราชหลวงให้ทราบด้วย จะโปรดให้ทำประการใดก็จะทำ
 ตามคำสั่งคือไป ๐๕๘

มีอยู่หน้าสงฆ์อยู่ในคอนนี้ว่า ทำไมฝรั่งเศสจึงถอนทหารออกจากเมืองแดงเสีย
 ไม่รอนจนกว่าจะประจัญกับกองทัพไทย สันนิษฐานว่าการที่ฝรั่งเศสทำเช่นนั้นเพราะเมื่อฝรั่งเศส
 บุกเมืองแดงได้แล้วในคอนธานี ฝรั่งเศสจึงมารู้อาทางฝ่ายไทยเกือบจะยังไม่ใดเคลื่อนไหว
 อยางไรเลย แม้นักกองทัพของพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ยังไม่เดินทางมาไม่ถึงหลวงพระบางกว่าชั่ว
 สัปดาห์ระของกองทัพฝรั่งเศสยังมีอีกมาก ที่สำคัญคือการปราบปรามที่ยังไม่ยอมอ่อนน้อมคือ
 ฝรั่งเศส เมื่อฝรั่งเศสได้เข้ามาอีกของของฝรั่งเศสแสดงสิทธิของคนในสัมพันธจุไทก่อนไทยเช่น
 นี้แล้ว ย่อมไม่เป็นประโยชน์ที่จะทิ้งรอกองทัพอยู่ในเมืองแดงต่อไป ฝรั่งเศสเห็นว่าการส่ง
 ทัพไปปักจุกยุทธศาสตร์ที่อื่นๆ ต่อไปจะเป็นประโยชน์กว่า ควบเหตุดังนั้นฝรั่งเศสจึงยกออกจาก
 เมืองแดงไป

ทางฝ่ายเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ว่าฝรั่งเศสยกออกจากเมืองแดงแล้ว ก็รีบจัด
 กำลังทหารขึ้นไปรักษาเมืองในหัวพันไว้ ควบเกรงว่าชนหรือฝรั่งเศสจะบุกวงเลขเข้ามาได้
 อีกหึ่งเห็นเป็นโอกาสที่ไทยจะบุกกลับไปยึดเมืองแดงคืนมาด้วย^{๑๕๕}

ส่วนพวกออกที่อยู่ในสัมพันธจุไท เมื่อถูกกองทัพฝรั่งเศสบุกเข้ามาปราบปราม บางพวก
 ก็สากันยถกกลับไปเขตแดนจีนสู่ความขุนาน พวกเหล่านี้มีจำนวนอยู่ในไซน้อย นอกจากนั้น
 พวกชองซึ่งเคยอยู่กับหัวโล เมื่อฝรั่งเศสตีเมืองไลแตกแล้ว พวกชองบางพวกก็หนีลงมาขอ
 ความช่วยเหลือจากไทย^{๑๕๖}

ส่วนกองทัพหน้าหลวงพระบางที่พลาคโดยกันไปในั้น ได้ส่งกองหน้าขึ้นไปประจำอยู่เมือง
 แดง แต่ในเวลาต่อมาเมื่อนายปาวีเดินทางกลับจากตั้งเกียเพื่อไปหลวงพระบาง นายปาวี
 ก็ได้กลับใจกองทัพไทยที่เมืองแดงไม่ได้อยู่ที่นั่น นายปาวีมีทหารติดตามมาประมาณ ๑๓๐ คน
 ไปในบอกของทหารไทยที่คุมกำลังขึ้นไปอยู่เมืองแดงมีความตอนหนึ่งว่า

มองซิเออร์ปาวีได้ถามนายชุมสัมปยุตเตอร์แนนว่ามาอยู่ที่ไหนทำไม มีหนังสือของท่านแม่
 ทัพไทยมาด้วยหรือเปล่า นายชุมสัมปยุตเตอร์แนนทศยว่าไม่มี มองซิเออร์ปาวีบอก
 ว่า ถ้าเจนนี้อยู่ที่นั่นไม่ได้ ทรงนึ่งกลับไปพร้อมกัน นายชุมสัมปยุตเตอร์แนนทศย
 ว่ายังกลับไปไม่ได้ จะต้องหนังสือออกไปให้หลวงพระบางนายทัพหน้าทราบเสีย
 ก่อน ถ้าหลวงพระบางมีคำสั่งให้กลับจึงจะกลับได้ มองซิเออร์ปาวีก็ว่าไม่ต้องมี
 หนังสือไปบอก แต่มองซิเออร์ปาวีก็หาขอมให้นายชุมสัมปยุตเตอร์แนนที่อยู่ในที่นั่นคือ
 ไปไม่... นายชุมสัมปยุตเตอร์แนนจะพูดจาชัดเจนคือไปอีกก็เกรงว่าจะมีความขัดและ
 เกิดเหตุเป็นการใหญ่โตขึ้น จะเป็นการที่เสื่อมเสียทางพระราชไมตรีไป ... ครับ

มองซิเออร์ปาวีและพวกทหารที่มาควบคุมเดินทางมาถึงยอดเขาสูงหนึ่ง หมายตลอด
สุดเคอร์แนนท์ คุมทหารสวนทางขึ้นไป มองซิเออร์ปาวีจึงบอกให้นายพลอย สุกเตอร์
-แนนท์ ทหารทหารกลับเสีย เพราะเขตแดนเมืองแดงทหารฝรั่งเศสเดินไปมาอยู่เสมอ
จะขึ้นไปพักอยู่ไม่ได้ จะเกิดเป็นข้อวิวาทกันขึ้น นายพลอย สุกเตอร์แนนท์คิดว่า
จะคงอยู่ที่นี่คอยรอน้ำสิ่งคำสั่งของหลวงชัยกรปลาสลับก่อน มองซิเออร์ปาวีกับพวก
ที่มาควบคุมก็พากันเดินลงมา... ๐๔๕

ทางกองทัพหลวงชัยกรปลาสลับนี้ เมื่อบ้างเข้าใกล้ดูยูบ เห็นว่าเสบียงอาหารไม่พอ
จึงดำการไปโคตตลอด จึงเห็นว่าจากกองรับดอยกลับนครหลวงพระบางเสียก่อน ทั้งนี้เป็นไป
ตามคำสั่งของพระยาสุรศักดิ์มนตรีแน่แท้ แต่ก่อนจะดอยกลับมาโคตทหารขึ้นไปสืบราชการที่
เมืองแดง ใจความว่าเป็นเมืองร้างคนตาย และอยู่รวม ๕ คนนอนป่วยอยู่ในค่ายเชียงใหม่
ส่วนราษฎรหนีหลบหนีไปหมดแล้ว เมื่อโคตรามเนื้อความคั่งนั้นแล้ว กองทัพหลวงชัยกรปลาส
จึงยกดอยกลับมาบังนครหลวงพระบาง ๐๔๖

ส่วนปาวีเมื่อเดินทางมาถึง หลวงพระบางแล้ว ก็หาได้ยอมทิ้งเวลาให้เสียเปล่าไป
ไม่ ได้ขออนุญาตพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งได้เดินทางมาถึงหลวงพระบางก่อนหน้านั้น ให้จัด
ส่งไปยังชานอัย ในคราวนี้นายปาวีเลือกเดินทางไปทางหัวพันห้าทั้งหก พระยาสุรศักดิ์มนตรี
มาคิดเห็นว่า ความประสงค์ของนายปาวีก็เพียงแต่ตรวจดูดูทางเท่านั้น หาได้คิดจะเอา
หัวพันไปเป็นของฝรั่งเศสไม่ หังนายปาวียังทำให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีมั่นใจว่าราชการครั้งนั้น
หาได้มีข้อใดควางอย่างใดไม่ เพียงแต่ส่งรายงานไปให้รัฐบาลทั้งสองฝ่ายก็พอจะเป็นที่ตกลง
กันในกรุงเทพฯ ได้ก็ด้วย จึงได้อนุญาตและช่วยอุดหนุนให้นายปาวีได้เดินทางไปสมดัง
ปรารถนา ๐๕๐

กองทัพใหญ่ของไทยขึ้นมาถึงนครหลวงพระบางประจวบกับเวลาใกล้ดูยูบจึงต้องหยุด
พักอยู่แค่นครหลวงพระบางเท่านั้น ในระหว่างนั้นก็กระแอมลิ้มข่าวเรื่องเสบียงอาหารซึ่ง
กองทัพจะท่องเที่ยวตามทางที่กำหนดจะบุกขึ้นไปทำการ กองทหารไทยที่บุกมานายปาวีไปเป็น
หน่วยคุ้มกันไครายงานมาว่า ญรายในหัวพันเริ่มสงบลงแล้ว ๐๕๐ ส่วนนายปาวีก็ไปโอกาสพบ
กับองมาโดยฝ่ายไทยบนอนุญาตให้พบได้ และนายปาวีได้อธิบายโอกาสนี้ทำให้องมา สัญญาว่า
จะช่วยเหลือจากทหารฝรั่งเศสซึ่งจับลูกน้ององมาไปคืนตัวลูกน้องให้ ทั้งยังให้หนังสือเบิก
ทางแกองมาสำหรับเดินทางไปทางเมืองมวบเมืองลา เพื่อพบกองทหารฝรั่งเศสก็อาจใจ
หนังสือให้องมาทางไปได้อีกด้วย ๐๕๑

ในระหว่างที่กองทัพยังอยู่ในเมืองหลวงพระบางนั้น ก็ได้รับข่าวคราวว่าพวกออบาง

พวกชนพวกของมาและองค์ไ้มาขอสามนักค้ำอกองทั้ไทยอีกครึ่งหนึ่ง และเร่งให้กอง
ทั้ใหญ่รีบยกขึ้นไปคุมกร องรัชชากว้ นอกจากนั้นกำหน้บั้งให้กำสามนำหน้งสี่มาให้พระยา
สุรศักดิ์มนตรีถึงเมืองหลวงพระบางเพื่อขอสามนักค้ำ

ประจวบกับเป็นคราวเคราะห์ของไทย องค์มาองค์ซึ่งเป็นนายธอที่มีอำนาจอยู่มาก
ในสิบสองจุไท และไ้มาขอสามนักค้ำอกองไทยแล้วเกิดมาเสียบชีวิตลงทั้งคู้ พวกขอจึงพากันแตก
แยกย้ายออกเป็นหมู่เป็นพวกมากมาย ฝรั่งเศษเห็นเป็นโอกาสแคงให้ทหารจีนออกเกลี้ยกล่อม
บางพวกก็ยอมเชาอยู่กับทหารจีน เพราะฉะนั้นพวกธอในสิบสองจุไทซึ่งยอมรับนับถืออำนาจ
ของไทยแล้ว จึงโคสุญสิ้นลง เหลือแต่พวกท้าวไ้ซึ่งในที่สุดก็กลับใจไปเชาข้างฝรั่งเศษอีก

เมื่อเป็นดังนั้น การที่ธอกลับกำเรบขึ้นอีกก็คอษา สงบไป ความจำเป็นที่ไทยต้องยก
ทั้ขึ้นไปปราบธอก็หมด ลงกายโดยทั้กองทั้ใหญ่ยังไม่ทันไ้ค้ำอะไรเท่าใดนัก สมเด็จพระ
พระบวร ราชปรมัถย์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงมีหมายรับสั่งถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรีความว่า
จะเริ่มการ ไ้หนักกองทั้กลับกรุง เทศา แต่ก็ไม่ปรากฏวากองทั้ไทยกลับในคราวนั้น

กองทั้ไทยเริ่มออกเคิมทางจากหลวงพระบาง

ถึงแม้ว่าภาระการปราบปรามพวกธอและโจรผู้ร้ายจะเบาบางลงจนเป็นการ ไมค้ำคัญ
ที่กองทั้ใหญ่ของออกปฏิบัติการเอง แต่ภาระในการที่จะปกป้องอธิปไตยของไทยในดินแดน
สิบสองจุไทซึ่งไ้จ้าวคร วอบุตรธอท้าวฝรั่งเศษโ้กลงทหาร เขามาบิคร องก็ยังมีอยู่ เพราะ
ฉะนั้น ก็จะมีจะกล่าวไ้ว่า จุดมุ่งหมายค้ำคัญที่สุดที่พระยาสุรศักดิ์มนตรียกทั้จากนครหลวงพระบาง
ขึ้นไปสิบสองจุไทในครั้งน้คือการตกลงกับฝรั่งเศษนั้นเอง อีกประการหนึ่งเข้าใจว่าในขณะ
นี้พระยาสุรศักดิ์มนตรียังไม่รู้ค้ำว่าฝรั่งเศษมีกำลังออกมาปฏิบัติการ ในครั้งน้มากน้อยเพียงไ้
การบอกกำลังทหารออกไปตกลงกับชาวแดนอาจะช่วยให้การ เจริญเป็นประโยชน์แก่ไทยบาง
ก็ไ้เป็นไ้

แผนการณ์ของการเคิมทั้ในคราวนี้ส่วนใหญ่หมักไปในการจัดเสียบงอาหารให้
เลี้ยงพลแ่กกองทั้ นอกจากนี้ก็ส่งกองทหารขึ้นไปจัดรักษาเมืองในหัวพันที่ติดกับสิบสองจุไทอีก
ครึ่งหนึ่ง เช่นเมืองสบแอด เมืองแวน เมืองฮอน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะคองการรักษาให้
หัวพันนี้อยู่ในความสงบทนจากการรบกวนทั้งจากธอและจากฝรั่งเศษ ดังมีความละเอียลในใบ
บอกของพระยานนพบุรีราชหลวงนครหลวงพระบางว่า

ทั้งนี้แต่ราชการเมืองสิบสองจุไท เมืองหัวพันทั้งหกนั้น ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ไ้ปรึกษาพร้อมค้ำบช้าตเจ้ากับเจานครหลวงพระบางว่า ถึงเดือน ๑๒ ปีชวด สัมฤทธิ-

สก พ.ศ. ๒๔๙๐ จะบอกกองทัพขึ้นไปจัดการการแต่ในเดือน ๑๐ เดือน ๑๐ นี้ จะ
 จัดใหม่มาปฏิบัติกับคนคุมทหาร ๑๐๐ คน เจ้ากรมจักรพรรษาเจียงไคคุมไพร่เมืองหลวง
 พระบาง ๒ คน บอกหลวงหน้าขึ้นไปตั้งรักษาการการแลตั้งฉางเสียบงไว้กับกองทัพใหญ่
 ที่เมืองแฉ่งคำลหนึ่ง ให้หลวงจางบุหลกิจเมเบอร์ นายดวงกับตัน นายเจริญกับตัน
 คุมทหาร ๑๓๐ คน ขึ้นไปรักษาเมืองซอคำลหนึ่ง เมืองสมแอกคำลหนึ่ง เมืองแวน
 คำลหนึ่ง ให้นายศุทธาบัณฑิตเมเบอร์ คุมทหาร ๕ คนขึ้นไปรักษาเมืองงอบคำลหนึ่ง
 ให้นายพิไนย ราชกิจ... คุมทหาร ๕ คนขึ้นไปรักษาเมืองฉางชาวสมอคำลหนึ่ง แด
 การเสียบงซึ่งจะไว้ในราชการ หัสกรังนี้อาไมใจสาวนกรเมืองนาน แลจิวเมืองลี้บตั้ง
 ขึ้นไปไม่ทันก็จะเป็นที่เสียบราชการ ... ๑๒๗

ด้วยเหตุตั้งนั้นจึงคิดการจัดหาเสียบงขึ้นต้นสำรของไว้ก่อน

คืนใจเตรียมการไว้พร้อมแล้ว เป็นเวลาสิ้นฤดูฝน กองทัพของพระยาสุรศักดิ์มนตรี
 จึงเริ่มออกเดินทางจากนครหลวงพระบาง ตั้งที่คว้านแม่ทัพไปขึ้นที่กัว "ครั้นวันพฤหัสบดี
 แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปี จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลา ๕ โมงเช้า ข้าศเจ้าพร้อมด้วยนายทัพนายกอง
 มาลงเรือที่ท่าหอคอยมีเจ้านายท้าวพระยาและข้าราชการกรุงเทพฯ ซึ่งได้จัดให้ปฏิบัติ
 ราชการที่เมืองนครหลวงพระบางไปมาคอยส่งอยู่รอมร่อ... ๑๒๘

สวนนายปาวีซึ่งโคเดินทางออกจากหลวงพระบางก่อนหน้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็น
 เวลาหลายเดือน ก็ได้ใช้เวลาของเขาให้เป็นประโยชน์อย่างมีง กล่าวคือขุดส่งเสริมให้
 ทวกอในหัวพันกระตางกระเคื่องกอไทย เพื่อให้กองทัพไทยเกิดระวิกระวนไม่อาจประจัญหน้า
 กับฝรั่งเศสในสิบสองจุไทโคสะควก ความไมยอมของนายเจริญกับตันซึ่งคุมทหารหลวงหน้าขึ้นไป
 ไปก่อนส่งมาแก่พระยาสุรศักดิ์มนตรีมีว่า

...มองซิเออร์ปาวีเอาเรือมาถึงแก่งของหลวงเรือโหล่มองที่แก่ง และได้เกณฑ์เอา
 ราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงส่งไปลากเรือไฟที่จมน้ำ เรือก็หาขึ้นไม่ แล้วอาจมาทาบ ม่าว
 ไพรปรึกษาตกลงพร้อมกันลงไปขอที่ฝรั่งเศสและมองซิเออร์ปาวีถึงว่า เมืองหลวงพระ
 บางและเมืองหัวพันห้าทั้งหกเมืองสิบสองจุไทเป็นของฝรั่งเศสแล้ว อมาให้ทวกอไปหา
 ไทยแล่น ถ้าทวกอมีทุกข์รอนอย่างไรให้ไปบอก จะช่วยเหลือให้เป็นกำลัง กับชาวปลา
 เสียบงอาหารอันใดซึ่งขวางก็ขอให้แก่แก่ตามเมืองที่ใกล้เคียง ถ้าชาวลี้มมากันขยพาโค
 จคบู้ที่ไว้ลงไปให้มองซิเออร์ปาวี และนายเจริญกับตันใคร่องทุกข์มาว่าอาบทวกอกำ
 เบริบมากถึงกับจะต้องรบกัน ๑๒๘

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้รับใบบอกมาเช่นนี้จึงได้พิจารณาเตรียมแผนการที่จะจัดการให้พวกเรือเล็กบรรทุกราษฎร การจะปราบปรามพวกอหิวาตกคามนั้นทำได้ยากยิ่ง เพราะเมื่อพวกเรือไม่ใดก็จะยอมเข้าหรือหนีออกจากพระราชอาณาเขตไป ครั้นกองทัพบกกลับก็จะพากันบกเข้ามาใหม่ พระยาสุรศักดิ์มนตรีก็จะเกลี้ยกล่อมพวกอหิวาตกคามที่ทำการเสียแห่งเดียวที่เมืองงอย แลวกลยาศักดิ์พวกอหิวาตกคามที่เหลืออยู่ในสิบสองจุไทและหัวพันก็มีผู้น้อยเต็มที่แล้ว^{๑๓๖} อย่างไรก็ตามความกตัญญูหาใจทำสำเร็จลงไม่

การเจรจาระหว่างไทยและฝรั่งเศสที่เมืองแกลง

หลังจากการเดินทาง ๑ เดือน พระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ไปถึงเมืองแกลง ๗ วันนายข่าวซึ่งได้เดินทางเข้าไปในตั้งเทียบ และกลับมารวมทั้งกองทัพฝรั่งเศสยังเมืองแกลงอีกครั้งหนึ่งก็ได้นำคอนับอยู่ที่ศาลาเรียงและอันเป็นค่ายที่กองทัพไทยสร้างขึ้นเมื่อครั้งที่มาปราบฮอ พ.ศ. ๒๒๕-๒๓๐ หรือทั้งแจ้งให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพไทยทราบว่าพื้นเอกฝานเนอแกลง ซึ่งเป็นศูนย์กลางการทหารฝรั่งเศสประจำอยู่เมืองลางจะตามมาพบที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีที่เมืองแกลงใน ๑ วันข้างหน้า เพื่อเจรจากันด้วยเรื่องเมืองสิบสองจุไท พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้พิจารณาเป็นการคิดแล้ว ทานยินดีที่จะไกล่เกลี่ยจากที่เมืองแกลง แต่เดิมทานได้ตั้งใจไว้ว่าจะเดินทางขึ้นไปถึงเมืองโล แต่เมื่อชนที่ฝ่ายฝรั่งเศสจะเจรจากันที่เมืองแกลงก็จะได้เตรียมการขึ้นทันทีให้รีบรอบ หลังจากนั้นในวันรุ่งขึ้นการเจรจาระหว่างไทยและฝรั่งเศสก็เริ่มขึ้นอย่างไม่วุ่นเป็นทางการนัก โดยมีพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นตัวแทนฝ่ายไทย และนายออกุสต์ ปาวี เป็นตัวแทนฝ่ายฝรั่งเศส^{๑๓๗} ในตอนเริ่มต้นการประชุม ส่วนในตอนท้ายใจกันเอกฝานเนอแกลง มารวมฝ่ายฝรั่งเศสด้วย

ในบันทึกของพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้กล่าวถึงรายละเอียดของการเจรจาดังนี้ ในวันแรกของการเจรจา นายปาวีได้มาเขียนตอบแทนพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่หลัก และการเจรจาก็เริ่มขึ้น พระยาสุรศักดิ์มนตรีเสนอความเห็นว่าการให้เจ้าพนักงานท่านแผนที่ได้ทำการสำรวจสิบสองจุไทและหัวพันให้ตัวเสียก่อนโดยเร็ว เพื่อใช้เป็นประโยชน์ในการเจรจาที่นครพนมแทนที่กรุงเทพฯ นายปาวีไม่อนุญาตให้ไทยทำการสำรวจในสิบสองจุไทโดยอ้างว่า ในหัวพันนั้นทหารไทยได้ไปตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่ได้วงท่าเข้าไป แต่ในสิบสองจุไทเมื่อฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งอยู่แล้วก็ไม่อาจให้ไทยเข้ามาทำการสำรวจกันแทนได้ เกรงว่าจะเกิดเหตุบาดหมางกันขึ้น นอกจากนี้เขายังเสนอให้ใช้แผนที่ที่ฝรั่งเศสเป็นผู้ทำไว้ ซึ่งเขาเป็นบิดาไว้เรียบร้อยแล้ว

ในการตัดสินเขตแดนได้แล้ว อีกประการหนึ่งการทำแผนที่นายปาวีถือว่าเป็นข้อตกลงกันระหว่าง
 รัฐบาลทั้งสอง ขาหลวงของทั้งสองฝ่ายก็ได้ถูกเรียกตัวกลับไปแล้ว เพราะฉะนั้นจึงคงมี
 เรื่องแผนที่เสียด้วย พระยาสุรศักดิ์มนตรีไม่เห็นชอบกับการตีความของนายปาวี ท่านกล่าว
 กับนายปาวีว่า เรื่องขาหลวงนั้นจัดขึ้นเพื่อให้ไปในกองทัพมิใช่เพื่อการทำแผนที่ (๑) การ
 ที่นายปาวีกล่าวถึงการตั้งกองทหารของไทยและฝรั่งเศสในหัวพันและสิบสองจุไทยตามลำคัมนั้น
 เป็นการไม่สมควร เพราะยังมีใจมีการปักปันกรรมแดนที่แน่นอนต่อกัน ไทยก็ถือว่าสิบสองจุไทย
 เป็นพระราชอาณาเขตเช่นกัน เพราะฉะนั้นนายปาวีจึงไม่ควรถือว่าสิบสองจุไทยเป็นเขตส่วน
 ของฝรั่งเศสไป ถ้าสิ่งที่ท่านได้รับจากรัฐบาลสยามก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นจำเป็น
 ที่ท่านจะต้องทำตามกำหนดเดิมต่อไป นายปาวีจึงอีกเขียนถึงกงสุลว่ารัฐบาลอินโดจีนได้โอน
 งบประมาณรับรองขาหลวงไปแล้ว เพราะการทำงานของขาหลวงได้เสร็จสิ้นลงแล้ว พระยา
 สุรศักดิ์มนตรีก็ลงบันทึกไว้ว่าจำต้องมีการร่างแผนที่ มิฉะนั้นเวลาเจรจากันในกรุงเทพฯ ก็
 ไม่มีอะไรพูดกัน นายปาวีก็ยื่นให้เดินทางในฐานะคนธรรมดา ฝ่ายฝรั่งเศสจะออกหนังสือ
 เดินทางในเขตหนังสือนี้จะใช้ได้เฉพาะคนสยาม จุดมุ่งหมายของนายปาวีก็เพื่อให้ไทยถอน
 นายคอลลินส์ออกจากกองสำรวจเสีย คงจะเชื่อว่าไทยหมดความคนที่สามารถร่างแผนที่ได้ แต่
 แท้จริงพระวิมาลภวคณและนายคอลลินส์ได้ยกไทยให้เป็นนักสำรวจมานานมากพอสมควร ก่อนหน้านั้น
 แล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงตอบตกลง เป็นเสร็จการเจรจาในวันแรก

ในวันรุ่งขึ้น หันเอกปานเนอแกงก็มาถึง แต่ในวันนั้นไม่มีการเจรจาสิ่งใด จนถึงวัน
 ค่อมมา การเจรจาจึงเริ่มขึ้นอีกที่หัตถ์ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นการเจรจาเกี่ยวกับเรื่อง
 เมืองแดง "ข้าพเจ้าจึงเล่าใหม่ของซีเออร์ปาวีถึงถึงเรื่องที่จะจัดราชการการเมืองแดงต่อไป
 มองซีเออร์ปาวีก็พูดชักชวนต่างๆ ปฏิเสธว่าเมืองแดงเป็นของฝรั่งเศสเสียทั้งหมด ๑๑๖
 พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้อ้างประวัติศาสตร์และความเป็นจริงที่ไทยได้เคยมีอำนาจปกครองเมือง
 แดงมาเป็นเวลานานทั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้นจนกระทั่งในสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งนายปาวีก็ทราบอยู่แล้วให้นายปาวีฟัง พร้อมทั้ง
 สรุปล่า "ข้าพเจ้าขอออกให้ท่านทราบว่า ถ้าสิ่งใดควรจะยอมให้ท่านได้โดยที่ข้าพเจ้าไม่
 ต้องได้รับความผิดแล้ว ข้าพเจ้าก็จะยอมให้เพื่อช่วยท่านทุกอย่าง" นายปาวีจึงหันไปพูดเรื่อง
 ออต่อจะอ้างว่าพวกของนางเองทั้งโดยยอมสวามิภักดิ์ต่อฝรั่งเศสหมดแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรี

(๑) จะเห็นได้ว่าความหมายของขาหลวงกำกับไปกับหัตถ์และขาหลวงสำรวจดินแดนนี้สัมพันธ์กันมาตั้งแต่ต้นแล้ว ทุกฉบับของบันทึก

จึงคิดว่า พวกขอเหล่านี้ก็ให้รับหัวหน้ามาหาฝ่ายไทยเพื่อขออ่อนน้อมเหมือนกัน แต่พระยา
สุรศักดิ์มนตรีก็อธิบายแผนการณ์ของท่านที่จะจัดการกับพวกขอ ซึ่งนายปาวีไม่ยอมตกลงด้วย
เพราะไม่อยู่ในความสนใจของเขาเท่าไรนัก

ในวันรุ่งขึ้นต่อมาการเจรจาก็เปลี่ยนใหม่อีกที่ที่สถักของพระยาสุรศักดิ์มนตรี เช่นเดิม
คราวนี้ ท้าวทองนายปาวีรู้สึกจะแข็งกร้าวขึ้นบ้าง เขาอ้างว่าเมืองแกลง และสิบสองจุไทยและ
หัวพันเป็นเมืองขึ้นของญวนโดยแท้ บัดนี้รัฐบาลไทยมีคำสั่งให้เขามาจัดการรักษาเมืองที่กล่าวนั้น
เพราะฉะนั้นขอให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีเห็นแก่ทางพระราชไมตรี ให้ถอนทหารไทยออกจากเมือง
เหล่านี้ พระยาสุรศักดิ์มนตรีปฏิเสธเด็ดขาดทั้งยังอ้างถึงเรื่องที่ใคร่แรงไว้แคว้นววน

ข้าพเจ้าหาไม่ได้ ถ้าฉันทำไปจะได้รับความผิด เพราะผิดจกคำสั่งของรัฐบาลของ
ข้าพเจ้า มองวิเออร์ปาวีจึงตอบว่าการที่ท่านกล่าวรัฐบาลของท่านจะลงโทษนั้น มอง
ซิรอรปาวีรับรองไม่ให้รัฐบาลของท่านลงโทษท่านใด ข้าพเจ้าจึงตอบว่า ถ้าข้าพเจ้า
ยอมทำตามตามที่ท่านกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าก็คงเป็นคนไม่รักชาติ ไม่สมกับที่พระเจ้า
อู่หัวของข้าพเจ้าให้ตราหาพระแสงอาชญาสิทธิ์ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่ทัพ... ท่านกับ
ข้าพเจ้าได้ตกลงกันโดยมากว่าราชการควรที่จะมาหลายคราวแล้ว เมื่อท่านจะหักหาญเอา
โดยอำนาจ ข้าพเจ้ายอมตายในเมืองแกลงนี้ ที่จะให้ข้าพเจ้าละทิ้งคำสั่งของรัฐบาล
ของข้าพเจ้าไม่ได้เป็นอันขาด

นายปาวีจึงทอหยังเสียงพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่าจะต้องการทำอย่างไร พระยาสุ-
รศักดิ์มนตรีจึงได้เสนอว่า ในหัวพันเมื่อไทยได้เขามาตั้งอยู่แล้ว และในสิบสองจุไทยฝรั่งเศสก็
ได้เขามาตั้งแล้ว ก็ให้ทางฝ่ายทางรักษาเขตแดนของคนไป ส่วนเมืองแกลงนั้นให้ทั้งทหารไทย
และฝรั่งเศสรวมมือกันรักษาความสงบอยู่ ทั้งนี้จนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงเรื่อง เขตแดน
กันได้ นายปาวีก็ยอมตกลงด้วย แต่ในตอนแรกนายปาวีจะไม่ยอมให้คำมั่นสัญญาเป็นลายลักษณ์
อักษร พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงอ้างว่าต้องการรายงานให้รัฐบาลของไทยทราบ จำต้องมีเป็น
หนังสือขึ้น นายปาวีจึงตกลง

ส่วนบันทึกของนายปาวีนั้น ถึงแม้ว่าจะมีข้อความส่วนใหญ่เหมือนกัน แต่รายละเอียดปลีก
ย่อยก็แตกต่างกันมากจนทำให้หลักฐานทั้งสองนี้ขัดแย้งกันเป็นตรงกันข้าม นายปาวีบันทึกไว้ว่า
เราได้เสนอขอเสนอให้ฝ่ายไทยอย่างตรงไปตรงมาว่า

สยามจะต้องหยุดการแทรกแซงทุกประการในจังหวัดไทย (สิบสองจุไทย) ทั้งแต่บัดนี้เป็น
ต้นไป สยามจะต้องถอนตัวออกจากเมืองป่องแห่งนั้น (แกลง) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของญวน

และนายพลของสยามจะต้องคัดค้านท้าวฮุนของเมืองต่างๆ ต่อหน้าของเรา (ฝรั่งเศส) ว่า เป็นหน้าที่ของเขาเท่านั้นที่จะต้องเชื่อฟังและให้ความร่วมมือกับยูนิแชนฝรั่งเศส

พระยาสุรศักดิ์มนตรีรับถึงข้อเสนอนั้น ท่านใดแสดงพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในภายหลังว่า ซึ่งพระราชหัตถเลขาในใ้ทรงกำชับมิให้ท่านยอมจำนนเลย นายพลวิไลกล่าวกับพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า ไม่จำเป็นที่ท่านต้องเกรงกลัวสิ่งไร เพราะการปักปันเขตแดนมิใช่เป็นหน้าที่ของกองทัพทั้งสองฝ่าย ในขณะที่ทหารของสยามก็ได้อยู่ในหัวพันแล้ว ฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยอมแสดงความตกลงที่จะสถาปนาคนรับในแคว้นนั้นเช่นกัน ถึงที่ชาวสยามจะถึงกระทำการคือ "สงวนสิทธิของท่านไว้ แต่ขอทหารออกไปจากคนของเรา" พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้เสนอว่าตัวท่านจะละความสัมพันธ์ทุกประการกับเมืองในสิบสองจุไทย แต่ทหารสูงเมืองแดนนี้ ขอให้ฝรั่งเศสและไทยมาแบ่งกัน ฝรั่งเศสยึดครองตอนเหนือรวมถึงเชียงใหม่ สยามยึดครองทางใต้จนถึงป้อมเมืองแดน นายพลวิไลตอบว่าขอเสนอนี้ไม่อาจจะรับไว้ได้ และกล่าวเตือนพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่าฝรั่งเศสยึดเมืองแดนไว้ตั้งแต่เมืองชายพันไท่แปรในสมัยเขามา เป็นเวลา ๕ เดือนมาแล้ว นายพลวิไลเน้นที่ความตรงนั้นว่า

... [พระยาสุรศักดิ์มนตรี] เหนือคอก และริมป่ากแห้งมาก พระยาสุรศักดิ์มนตรี โลกกล่าวอันลวยยลียงคำๆ ว่า "เกี่ยวกับอำนาจในเมืองต่างๆ ข้าพเจ้าขอเสนอให้ไป ข้าพเจ้าจะเรียกประชุมท้าวฮุนและจะพูดกับพวกเขาให้เชื่อฟังท่าน แต่... เมื่อออกจากที่นี่ไปแล้ว ข้าพเจ้าก็ไม่อาจบังคับเขาได้... ขอให้เรามีทหารเหลืออยู่ในป้อมเมืองแดนบางไม้ไผ่หรือ ทหารชาวสยามจะไม่ถนัดความยุ่งยากอันแก่ท่าน... ข้าพเจ้าต้องการเหลือทหารไว้ประมาณ ๑๒ คน ไม่มากไปกว่านั้น"

"ขอฉันไม่อาจจะทำได้ ข้าพเจ้ารู้จักทหารของสยามดี ล้วนเป็นคนที่รักสงบ แต่พวกทหารฮุนของเราเป็นพวกที่กระด้างและชอบรบพุ่ง ขอให้ข้าพเจ้าเสนอทางแก้ปัญหานี้อย่างนี้คือ เสนอหน่วยทหารขนาดเล็กของท่านประจำที่สามหมื่น [บ้านสามหมื่น] มีจำนวนประมาณ ๑๒ คน เราจะอนุญาตให้ทำเช่นนั้นได้ ถ้าท่านแม่ทัพฝรั่งเศสมีความเห็นเช่นเดียวกับข้าพเจ้า แต่คงมีข้อแม้ว่า ทหารเหล่านี้มิได้เกี่ยวข้องในการสื่อสารระหว่างหน่วยทหารของเราและหลวงพระบาง และนายสิบความคุ้มครองของผู้นี้ในบังคับบัญชาของนายทหารฝรั่งเศสซึ่งอาจจะออกคำสั่งใหม่ปฏิบัติได้ในกรณีจำเป็น"

พระยาสุรศักดิ์มนตรี ก็เห็นว่าบ้านสามหมื่นเป็นป่าคง ไม่มีอะไรเล็ดทหารจะอยู่ไม่ได้

แต่ฝ่ายวิธอ้างว่ามีพยานอยู่ในระยะไกลเคียง

ฝ่ายวิธอ้างว่าเห็นสมควรให้ไทยชั่วคราวหนึ่ง เพื่อเป็นการประกันว่าการสื่อสารระหว่างหลวงพระบางและกองทหารฝรั่งเศสอาจจะทำได้โดยสะดวก และต้องทำ ๒ ครั้งทุกเดือนจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันเรื่องเขตแดนได้

ในที่สุดฝ่ายวิธและพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ลงนามในข้อตกลงขั้นสุดท้าย (entente finale) เพื่อให้ทั้งสองประเทศรักษาสถานะเดิม (Status quo) ในสิบสองจุไทและหัวพัน แต่ฝ่ายวิธก็ระมัดระวังมิให้สิทธิของแคว้นพวนเข้ามาอยู่ในการเจรจาด้วยเลข (๑)

รายละเอียดของข้อตกลงที่ตกลงนามกันที่เมืองแกลงนี้ ไม่เคยเผยแพร่ออกไปให้ชาวฝรั่งเศสเลย เพราะฉะนั้นในขณะหลังจึงมีข้อขัดแย้งกันด้วยข้อตกลงนี้อยู่ไม่น้อย ในบันทึกของพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้จดข้อความของข้อตกลงนี้ไว้ด้วย ซึ่งทางฝ่ายนายวิธต้องการให้เป็นภาษาไทยหรือฝรั่งเศสเท่านั้น ไม่ยอมให้มีการรับรองคำแปลภาษาอังกฤษ จึงตกลงทำกันเป็นภาษาไทย มีความว่า

ข้าพเจ้า พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม้ที่ฝ่ายสยาม ข้าพเจ้า กอนตอง เปนนาภา ข้าพเจ้า บองฮีเออร์ปาวีร์ แพร่ธิดอง เตลลา กอมิตของฝรั่งเศส ไทพร้อมกัน ๓ เมืองแกลงตกลงกันทั้ง ๒ ฝ่าย ที่จะจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยในเมืองสิบสองจุไท เมืองหัวพันห้าทั้งหก เมืองพวนโคตรพร้อมกันตกลงที่จะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาะเวอนแมนทั้ง ๒ ฝ่ายยังมีได้ตกลงแบ่งเขตแดนกันนั้น จะรักษาการไว้กว่าจะตกลงถึงตกลงไปข้างล่างนี้

๑. ซึ่งจะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาะเวอนแมนยังมีได้ตกลงกันนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในตำบลสิบสองจุไท ฝ่ายทหารไทยจะตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวน ตั้งรักษาการอยู่มากกว่าเกาะเวอนแมนทั้ง ๒ ฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตแดนกัน ทหารไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตที่ทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายทหารฝรั่งเศสก็ไม่ล่วงเข้าไปในเขตที่ทหารไทยตั้งอยู่เหมือนกัน

๒. เมืองแกลงนั้นทหารไทยและทหารฝรั่งเศสจะพร้อมกันตั้งรักษาการอยู่ในเมืองแกลง ทั้ง ๒ ฝ่ายกว่าเกาะเวอนแมนที่จะแบ่งเขตแดนตกลงกัน กองทหารไทยและทหารฝรั่งเศส

(๑) บรรณานุกรมและรายละเอียดของการเจรจากันคราวนี้ยังเป็นปัญหาที่ยังเป็นวิทยานิติพนธ์ยังไม่ค่อยได้ จึงนำหลักฐานของทั้งสองฝ่ายมาแสดงให้เห็นพร้อมกัน

๒. เศรษฐกิจอยู่เมืองแดงทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นจะรักษาการโดยสุภาพเรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อทหารไทยจะมีการหรือจะใครคนไปมาในตำบลที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝรั่งเศสทราบก่อนจะให้ความช่วยการนั้นให้สำเร็จความสมควร เมื่อฝรั่งเศสจะมีการหรือจะใครคนไปมาในตำบลที่ไทยตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝ่ายไทยทราบก่อน จะให้ความช่วยการนั้นให้สำเร็จความสมควรซึ่งกล่าวมาในข้อ ๒ นี้เป็นการที่จะรักษาความเรียบร้อยสำหรับกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งตั้งอยู่แต่ที่เมืองแดงนี้

๓. ฝ่ายเมืองไถนั้นฝรั่งเศสได้ตั้งรักษาอยู่แล้ว บัดนี้ถ้าเห็น คำกัญญุตรท้าวไถ เข้าขอมฝรั่งเศสแล้ว แต่คำสามคำขุม ท้าวมวยซึ่งอยู่ในกองทัพไทยนั้น ขอให้ฝรั่งเศสช่วยส่งไปหาบิดา และให้กลับถึงเมืองทวายจะใดเป็นการ เรียบร้อยต่อไป แต่คนเมืองหลวงกระษัตริย์ซึ่งเอาไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยส่งคืนมายังเมืองแดงยังกองทัพไทยที่ตั้งอยู่นั้น

๔. ฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองทวายนั้น กองทหารไทยได้ตั้งรักษาการอยู่หลายตำบล ฝ่ายฝรั่งเศสอยู่ไกลเคียงนออกจากเขตหัวพันห้าทั้งหก และเมืองทวายออกไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ล่วงเข้ามาในเขตตำบลนั้นเหมือนกัน

๕. หากข้อซึ่งเป็นโจรบุรุษยังตั้งอยู่ตามตำบลตามเขต ชูวัน เขตสิบสองจุไทย เขตหัวพันห้าทั้งหกและเขตทวายนั้น จะช่วยจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย

๖. เจ้าพนักงานของกองเซอร์เวฝ่ายไทยจะใครตรวจเซอร์เวไปในที่ ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสจะใครตั้งส่งนำให้ทำการไปโดยสะดวก และจะจัดการฝรั่งเศสรักษาไปไม่ให้มีอันตรายเหมือนตั้งฝ่ายไทยใครจัดการรักษาอันตรายไปกับการเซอร์เวของฝรั่งเศสนั้น จะส่งจนถึงเมืองหัวพันห้าทั้งหกซึ่งกองทัพไทยตั้งอยู่

๗. ราษฎรในเมืองแดง ซึ่งถูกโจรบุรุษรบกวนเที่ยวแตกอยู่ในป่าคงหลายตำบลนั้น ฝ่ายไทยจะประกาศให้กลับมาอยู่ภูมิลำเนาเดิม ตามความสมัครของราษฎรไม่เป็นการจิกจางความสมัครของคนเหล่านั้น

๘. จะใครเรียกกรมการท้าวขุนซึ่งเป็นหัวหน้าที่อยู่ในเมืองแดงเวลานี้ขึ้นเท่าใด มาพร้อมกันทั้งสองฝ่าย ผู้ซึ่งแจ้งไม่ให้ท้าวขุนและราษฎรเป็นที่หวาดหวั่น ที่กองทัพตั้งอยู่ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นเพื่อจะรักษาการสงบ เรียบร้อยให้ท้าวขุนและราษฎรตั้งอยู่เป็นสุขต่อไป

๙. ส่วนหนังสือราชการฝ่ายฝรั่ง เศสที่จะส่งไปยังเมืองหลวงกระษัตริย์ หรือฝ่ายเมืองหลวงกระษัตริย์จะส่งคืนมายังเมืองแดง ฝ่ายไทยจะช่วยเหลือรับส่งหนังสือราชการนั้นไปมาให้โดยสะดวก

ซึ่งได้จัดการกล่าวมาข้างต้นนี้ทั้ง ๔ ข้อ ใจตร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นตกลงกันได้
เห็นข้อไว้ในท้ายหนังสือทั้ง ๒ ฝ่าย
เมืองแดง ๓ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือนอาษ ปีมะจิด สิมขุชิตก ๑๒๕๐ ๕ ๒๐ จัน-
วาคม พ.ศ.๒๕๓๐ J ๐๘๔

นายปาวีใจบรรพชาถึงวันที่พระบาทสมเด็จพระศรีสุทนต์มหาราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์
ซึ่งเป็นวันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๓๐ ว่า

พระบาทสมเด็จพระศรีสุทนต์มหาราชเจ้าทรงมีพระกรุณาธิคุณโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ซึ่งเป็นที่ประชุมของท้าวหัวทนายชาวพื้นเมืองและขุนนางทุกคน พร้อมทั้งท้าวเราแวค
ถมมอญทวย

ควยคำพูดงาษา เขาประกาศแก่คนเหล่านั้นว่า เขาขอมอบอำนาจของเขาในจังหวัด
ไทย [สิบสองจุไท] ในแก่เรา และว่าทั้งกับคนไป หัวทนายทุกคนของสิบสองจุไท
ต้องรับใช้ฝรั่งเศสสออย่างภักคดียิ่ง อย่าได้ท้าวท้าวว่าจะไฉนมีการแกแฉกกันขึ้นอีก หรือ
อย่าได้เห็นฝรั่ง เสดเป็นศัตรูของเขา ... เขากล่าวเช่นนั้นด้วยความเต็มอกเต็มใจยิ่ง
ควยความปรารถนาที่จะไต่เห็นเมืองเหล่านั้นซึ่งเขาได้เคยบิครองให้แก่พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวของเขาได้มีสันติสุข หลังจากที่กองทัพทุกทัพทรมาณมานาน เขาต้องการ
เห็นเมืองเหล่านั้นรุ่งเรืองขึ้นอย่างสมบูรณ์จะเป็น ... ๐๘๕

การที่ฝรั่งเศสยอมสละหัวพันในขณะนั้น มิใช่ว่าฝรั่งเศสจะพอใจอยู่แต่เพียงสิบสองจุไท
ก็หาไม่ ปาวีใจกล่าวไว้อเองว่าการกระทำเช่นนั้นย่อมช่วยมิให้พระบาทสมเด็จพระศรีสุทนต์มหาราชเจ้า
ขึ้นเพื่อจะไต่ไธอ้างกับทางกรุงเทพฯ ได้ว่า ถึงแม้จะสูญเสียสิบสองจุไทแต่ก็ไต่ความปลอดคดับ
ของหัวพันมาทดแทน ที่สำคัญนี้ปาวีใจเห็นว่าการ เขาไปในหัวพันขณะนั้นจะเพิ่มภาระที่หนักให้แก่
ฝรั่งเศสเอง เพราะต้องเขาไปปราบปรามพวกอโชนันเสียก่อน อนึ่งขณะนั้นฝรั่งเศสก็ยัง
มีกำลังทหารน้อยเกินไปที่จะบิครองหัวพันได้ นายปาวีใจกล่าวไว้ในบันทึกของชชาวว่า "ปัญหา
เรื่องกำลังของเราเป็นอุปสรรคแก่เราเอง" ๐๘๖

อย่างไรก็ตาม ข้อคำที่จักใหม่มีการเจรจามีกันที่นครแคว้นกันในกรุงเทพฯ ก็ไม่อาจ
ดำเนินให้ลุล่วงไปได้ ในเวลาต่อมาไทยและฝรั่งเศสก็มีข้อพิพาทเรื่องพรมแดนกันอย่างรุนแรง
ขึ้น สิบสองจุไทก็ยังคงอยู่ในการปกครองของฝรั่งเศสโดยพฤตินัย แต่ในทางนิตินัยยังเป็นดิน
แดนที่เป็นพิพาทอยู่ จนกระทั่งในค.ศ.๒๕๓๖ เมื่อฝรั่งเศสสัดสินใจโอนให้เขายาวรุนแรงกับไทย

และในที่สุดประสบความสำเร็จในการบังคับให้ไทยยอมลงนามในสัญญาสละดินแดนซึ่งชาย
แม่น้ำโขงส่วนใหญ่ให้แก่ฝรั่งเศสไป ดินแดนสิบสองจุไทยจึงได้หลุดมือไปเป็นของฝรั่งเศสโดย
นิตินัยด้วย หนี้ที่ไต่ตอกไปเป็นของฝรั่งเศสโดยพฤตินัยมาก่อนหน้านั้นถึง ๕ ปีแล้ว

ข้อตกลงระหว่างไทยและฝรั่งเศสอันเป็นผลมาจากข้อตกลงเมืองแฉะ

เมื่อไต่ตอกกันฝรั่งเศสเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็นำทัพกลับมาทางลำน้ำ
อู ผ่านเมืองงอย การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้จัดการไปนี้ปรากฏว่าเป็นที่พอใจรัฐบาล
ในกรุงเทพฯ อยู่เหมือนกัน ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์เป็นรับถึงพระ
บรมราชโองการลงวันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๐๘ (ประจวบเวลาในขณะนั้นเริ่มใช้ปฏิทินของทาง
ราชการตามทางสุริยคติ) ความว่า "การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จัดการตั้งปางน้ำไซ้โดยหมด
แล้ว ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ กลับลงมากรุงเทพฯ จะไปปรึกษาจัดการกับเขตแดน ด้วยพระบา
ตรสมเด็จพระเจ้าใจการตั้งปางน้ำไซ้หมดแล้ว ... ๐๐๖๑๗"

ข้อตกลงเมืองแฉะมีความสำคัญเท่ากันว่าฝ่ายฝรั่งเศสและไทยถือว่า ทั้งสองฝ่าย
จะต้องรักษาสถานะเดิมของดินแดนไว้ออกจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะโดยเจรจามีบทรมแดน
กันเป็นที่แน่นอนแล้ว ข้อตกลงฉบับนี้ฝ่ายไทยถือถือเป็นสิ่งสำคัญจึงจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์
กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการที่มีไปถึงทุกฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ โดยอ้างถึงข้อตกลงเรื่องสถานะ
เดิมนั้นหลายครั้ง แต่ในทางตรงกันข้ามฝรั่งเศสเกือบจะลืมข้อตกลงนี้เสียสนิท เนื่องจาก
ข้อตกลงนี้ไม่ได้รับศรัทธาอันหรือแม้แต่การรับรองจากรัฐบาลทั้งสองฝ่ายเลย และเนื่องจาก
เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวของของฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์ที่จะทำให้ออกตกลงนี้แพร่หลาย ดังจะเห็น
ได้ในรายงานของนายปาวีทาโยมรร จุข้อตกลงเมืองแฉะโดยละเอียดไม่ เพราะฉะนั้นฝรั่งเศส
(ซึ่งในเวลาต่อมาได้ตั้งนายปาวีเป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ) จึงถือโอกาสในข้อตกลงนี้
เพื่อเป็นประโยชน์ในการดำเนินนโยบายทางการทูตของตน บางครั้งก็อาจอ้างถึงโดยมิคิดเขิน
ขอเท็จจริงของข้อตกลงเสีย บางครั้งก็อ้างข้อตกลงนี้เพื่อประท้วงไทยในการวางลำดินแดน
ควบเหตุตั้งนั้นข้อตกลงเมืองแฉะจึงเป็นต้นเหตุนำมาซึ่งข้อขัดแย้งระหว่างประเทศทั้งสองอีกหลาย
ประการ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับตัวข้อตกลงโดยตรง

๐. ความหมายของท้าวสถานะเดิมจะกินความไปเพียงใด

นายปาวีได้แจ้งให้นายลาเนสของ ขาหลวงใหญ่ฝรั่งเศสประจำอินโดจีนว่าข้อตกลงนั้น
ภาคพื้นถึงสิบสองจุไทยและหัวพันเท่านั้น^{๐๓๕} ซึ่งก็หมายความว่าความเข้าใจของนายปาวีถูกต้องกับของ
รัฐบาลไทย ถึงแม้ว่าจะขัดกับขอเท็จจริงในข้อตกลงก็ตาม (ว่าข้อตกลงที่ตกลงไว้นั้นเป็นจริง)
ดังจะเห็นได้จากในครั้งที่กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการทรงเสนอให้ฝรั่งเศสและไทยเข้าอยู่ในสภาพ

โมดัส วิเวนดี (Modus Vivendi) เพื่อจัดซื้อจัดหาตามธรรมเนียม พระองค์ได้ทรงตั้ง
ขอพระราชทานดังกล่าวจะไม่เกินความไปถึงสิบสองจุไทและหัวพัน ซึ่งอยู่ในชอกคกลงรักษาสถานะ
เดิมฉบับก่อนนั้นอยู่แล้ว^{๑๑๕} อย่างไรก็ดีตามเมื่อเกิดการพิพาทกันเกี่ยวกับเมืองอุเทน กรณี
ทุ่งเชียงคำ และการจับตัวมังเมียน รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสก็ตั้งใ้หมายป่าวทูตฝรั่งเศส
ประจำกรุงเทพฯ รองเวียงทอรัฐบาลไทย ในตอนคาบพิพาทสยามสั่งตั้งขึ้นโดยละเมิดข้อ
ตกลงเรื่องสถานะเดิมออกไปเสียโดยทันที^{๑๑๖} เมื่อเป็นดังนี้ทางฝ่ายไทยก็ถือโอกาสทำการ
คุ้มครองจากชอกคลงเมืองแกลงมาโดยอ้างว่า ชอกคลงเมืองแกลงนั้นกำหนดให้รักษาสถานะ
เดิมตั้งแต่จำนวนไปจนถึงทางเหนือ ซึ่งป่าวก็คงจะทราบคืออยู่แล้ว เขตแดนนี้มีใ้กำหนดขึ้น
อย่างแน่นอนตามชอกคลงวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ ซึ่งกำหนดให้หัวพันอยู่ภายใต้การ
ควบคุมของสยามและสิบสองจุไทอยู่ภายใต้การควบคุมของฝรั่งเศส^{๑๑๗}

ในคราวนี้ทางฝ่ายฝรั่งเศสจึงได้รู้สึกกลัวว่าควร จะกักกันให้ชอกคลงเมืองแกลงกับความ
อยู่แค่เพียงสองแคว้นเท่านั้นจะดีกว่า นายป่าวได้มีจดหมายกราบทูลกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ
ว่า ชอกคลงพ.ศ. ๒๔๓๐ นั้นมีจุดมุ่งหมายที่จะยอมให้มีการรักษาสถานะเดิมในสิบสองจุไทและ
หัวพันเท่านั้น เขาอ้างว่าเขาได้ประกาศควยป่าดแล้วว่าแคว้นทวนและหลวงพระบางคงอยู่
นอกเหนือไปจากชอกคลงนี้^{๑๑๘} กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการได้ประพาดคำแก้ของไทยใ้หมาย
ป่าวในเวลาต่อมาว่า แม้จะเป็นความจริงว่าชอกคลงนั้นมีใ้กล่าวถึงคำ ฝึกจำนวนอย่างเด่นชัด
แต่ก็มีเหตุผลที่น่าเป็นไปใ้กล่าวควร จะกล่าวถึงถึงควย^{๑๑๙}

๒. ปัญหาเรื่องทหารไทยที่อยู่บ้านสามหมื่น

จะเป็นความเหตุใ้ไม่ปรากฏชัด ในใ้ก่อนมาจากการลงนามในชอกคลงพ.ศ. ๒๔๓๐
ฝรั่งเศสเกิดใ้ไม่ต้องการใ้ไทยมีทหารประจำอยู่ในเขตเมืองแกลงดังที่ตกลงกัน นายทหารฝรั่ง
ประจำเมืองแกลงใ้รับคำสั่งใ้ขับไล่ทหารไทยจากบ้านสามหมื่นซึ่งเป็นค่ายลเล็ก ๆ ใน
จังหวัดเมืองแกลงใ้เสีย ในตอนแรกนายทหารไทยที่มีอยู่อาศัยอยู่ที่ค่ายบ้านสามหมื่นไม่ยอมสละ
ที่ตั้งนั้นจนกว่าจะใ้รับคำสั่งจากทางกรุงเทพฯ เสียก่อน นายมาลีซึ่งเป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำ
หลวงพระบางจึงใ้ขอรับรองใ้หมายลอร์ซูซึ่งเป็นทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เขาแทรกแซงใน
ปัญหาเรื่องนี้ต่อรัฐบาลสยาม ในใ้ที่สุดนายทหารไทยจึงจำต้องยอมถอนตนออกจากค่ายบ้านสาม
หมื่น^{๑๒๐} เพราะฉะนั้นนับตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นต้นไปไทยก็ใ้คงสละสิบสองจุไทโดยทางพฤตินัย
จนหมดสิ้น X

ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๓๒ ภายหลังจากใ้ไทยใ้ยอมลงนามในสนธิสัญญาพ.ศ. ๒๔๓๒ สละคืนแคว้น
ส่วนใหญ่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศสแล้ว สิบสองจุไทจึงตกไปเป็นของฝรั่งเศสอย่าง
แท้จริง

ขอสรุปและขอเสนอแนะ

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในพระราชอาณาจักรที่ไม่เคยมีการปกครองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างแท้จริงมาหลายศตวรรษแล้วนั้น ก็ประจวบกับเป็นเวลาประเทศทางตะวันตกกำลังไขว่คว้าไปมาล่าเมืองขึ้นประเทศสยามซึ่งไม่มีเขตแดนที่แน่นอนและมีการปกครองที่หละหลวมย่อมจะเป็นที่ล่อตาล่อใจของฝรั่งเศส ^{อันเป็น}ชาติมหาอำนาจซึ่งกำลังพยายามอย่างสุดกำลังที่จะแข่งอำนาจกันอังกฤษในเอเชียดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกแม่น้ำโขงเป็นดินแดนที่ฝรั่งเศสพยายามป้องกันอย่างมากรวมถึงเขตทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง การทหาร ฯลฯ ซึ่งทั้งหมดนี้คืออธิบายไว้โดยละเอียดในบทที่ ๑ และบทที่ ๑

ในช่วงเวลานี้เองที่พวกจีนได้ทยอยลงมาเป็นโจรปล้นสะดมในเขตแดนลาวตอนเหนือเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ พวกโจรเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันในนามว่าฮ่อ และเนื่องจากการอพยพหนีฮ่อหลายครั้งจึงทำให้พวกฮ่อแบ่งออกเป็นหลายก๊ก ใช้ธงต่างสีเป็นเครื่องหมาย ชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนเรื่องราวของพวกฮ่อเหล่านี้นอกจากจะเป็นที่น่าสนใจในทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังเป็นที่น่าเรียนรู้อย่างยิ่งในทางสังคมวิทยาอีกด้วยทั้งที่ไทยพยายามอธิบายไว้ในบทที่ ๒

โดยอาศัยการรุกรานของพวกฮ่อ ไทยได้โอกาสปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าของดินแดนลาวอีกครั้งหนึ่ง โดยส่งทหารออกไปปราบปรามเพื่อความสงบร่มเย็นของประชาชนในดินแดนที่เป็นประเทศราชของไทย ในตอนหลังไทยได้ใช้กองทหารที่ตั้งไปปราบฮ่อเป็นเครื่องมือในการดำเนินนโยบายตบประเทศเพื่อป้องกันดินแดนลาวตอนเหนือให้พ้นจากการแสวงหาอาณานิคมของฝรั่งเศส ในขณะที่เดียวกันฝรั่งเศสก็อาศัยการรุกรานของฮ่อไว้เป็นข้ออ้างในการเข้ามาแทรกแซงในดินแดนลาวเช่นกัน เพราะฉะนั้นการปราบฮ่อครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงเป็นทั้งการต่อสู้กับเหล่าร้ายและต่อสู้กันระหว่างประเทศทั้งสองในทางการทูตเพื่อจะได้ดินแดนทั้งสองจุไว้ใต้อ้อมครองของตน บทที่ ๔ และ ๕ ของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ได้บรรจุเรื่องราวดังกล่าวไว้ ความเข้าใจในข้อยุติที่เสนอในบทก่อนนั้นจะช่วยทำให้เข้าใจบทบาทสำคัญสองบทสุดท้ายนี้ได้กระจ่างขึ้นเป็นอันมาก

ตลอดเวลาของการทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ผู้เขียนได้ประสบปัญหาในทางประวัติศาสตร์มากมายที่ไม่อาจจะแก้ได้ การค้นหาหลักฐานโดยเฉพาะหลักฐานของไทยคือไปจากที่มีปรากฏอยู่จะช่วยให้ผู้สนใจเรื่องนี้ตอบปัญหาเหล่านั้นได้ ผู้เขียนได้พยายามชี้ปัญหาเหล่านั้นไว้แล้วทั้งในเนื้อความและด้วยเชิงอรรถตามแต่กรณี